

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

СУДОВО-ЕКСПЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Європейський університет

П. В. Цимбал, А. Б. Антонюк, О. В. Кузьменко,
Л. В. Омельчук, О. А. Тимошенко

СУДОВО-ЕКСПЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Київ
2024

УДК 343.98 (477)(075.8)
С 89

Рекомендовано до друку Вченою радою
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»
(протокол № 9 від 19 грудня 2023 року)

Рецензенти:

Галаган В. І., д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри кримінального та кримінально-процесуального права Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Чаплинський К. О., д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ України.

Автори:

П. В. Цимбал, д-р юрид. наук, професор, заслужений юрист України; **А. Б. Антонюк,** канд. юрид. наук, доцент; **О. В. Кузьменко,** канд. юрид. наук, доцент; **Л. В. Омельчук,** канд. юрид. наук, доцент; **О. А. Тимошенко,** канд. юрид. наук, доцент.

С 89 **Судово-експертна діяльність в Україні :** навчальний посібник / Цимбал П. В., Антонюк А. Б., Кузьменко О. В., Омельчук Л. В., Тимошенко О. А. – Київ : ПВНЗ «Європейський університет», 2024. – 188 с.
ISBN 978-966-301-264-3

Навчальний посібник спрямований на поглиблене вивчення теорії та практики призначення й проведення судових експертиз в Україні, а також набуття знань і формування практичних навичок під час вирішення відповідних завдань, пов’язаних із розслідуванням кримінальних правопорушень.

Буде корисним не тільки для здобувачів вищої освіти, а й стане у пригоді викладачам закладів вищої освіти, аспірантам, докторантам, працівникам правоохоронних органів, суддям та іншим фахівцям, діяльність яких пов’язана з призначенням і проведенням судових експертиз, а також використанням їх результатів у кримінальному судочинстві.

УДК 343.98 (477)(075.8)

© Цимбал П. В., Антонюк А. Б.,
Кузьменко О. В., Омельчук Л. В.,
Тимошенко О. А., 2024

ISBN 978-966-301-264-3

© ПВНЗ «Європейський університет», 2024

ЗМІСТ

Передмова.....9

Історія виникнення та розвитку судової експертизи й судово-експертних установ в Україні та світі.....10

Поняття та значення судових експертиз у кримінальному судочинстві.....19

Об’єкт і предмет судової експертизи.....20

Класифікація методів судової експертизи.....22

Теорія криміналістичної ідентифікації та діагностики.....24

Структура теорії судової експертизи.....25

Ознаки та завдання судової експертизи.....27

Класифікація судових експертиз за окремими критеріями.....29

Класи, роди та види експертиз.....30

Закономірності та особливості виникнення нових видів експертних досліджень.....32

Поняття методики судової експертизи. Класифікація експертних завдань.....36

Процесуальні та організаційні питання призначення судових експертиз.....37

Збирання матеріалів для експертного дослідження 39

Визначення предмета та часу проведення експертизи 41

Запитання, які можна поставити експерту 43

Вибір експертної установи чи окремого експерта 45

Особливості призначення додаткової, повторної,
комісійної та комплексної експертиз 45

Особливості проведення експертизи
поза експертним закладом..... 48

Поняття, структура та функції судово-експертної діяльності 50

Принципи та правові основи судово-експертної діяльності..... 51

Поняття й види суб'єктів судово-експертної діяльності..... 52

Правовий статус судового експерта 55

Інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності..... 56

Міжнародна координація у сфері судової експертизи 58

Реформування судової експертизи (зарубіжний досвід)..... 61

Використання інформаційних систем
в експертних підрозділах МВС України..... 62

Поняття та види висновку експерта 64

Структура та зміст висновку експерта.....66

Основні вимоги, які пред’являються до висновку.....68

Порядок оформлення висновку експерта 69

Доказове значення висновку експерта.....70

Оцінка висновку експерта слідчим і судом.....72

Повідомлення про неможливість дати висновок 73

Оформлення ілюстративного матеріалу висновку 74

Правила рецензування висновку експерта 76

Правові проблеми регулювання процесу
проведення судової експертизи 77

Організаційні проблеми регулювання процесу
проведення судової експертизи 78

Експертні помилки.....79

Поняття, завдання та основні принципи
експертної профілактики.....80

Форми та стадії експертно-профілактичної діяльності.....82

Виявлення експертом обставин,
які сприяють правопорушенням.....83

Способи фіксації експертної профілактики та
засоби щодо підвищення її ефективності 85

Судово-балістична експертиза..... 86

Трасологічна експертиза 88

Дактилоскопічна експертиза..... 91

Техніко-криміналістична експертиза документів..... 92

Експертиза холодної зброї 97

Почеркознавча експертиза 98

Судово-портретна експертиза..... 100

Фототехнічна та відеофонографічна експертизи 102

Фоноскопічна та фонетична експертизи..... 104

Експертиза з використанням поліграфа..... 106

Експертиза матеріалів, речовин і виробів..... 108

Авторознавча експертиза 111

Оцінка впливу на довкілля..... 114

Інженерно-транспортна експертиза 117

Земельно-технічна експертиза..... 120

Будівельно-технічна експертиза.....122

Оціночно-земельна та оціночно-будівельна експертизи.....126

Експертиза комп'ютерної техніки та
програмних продуктів 130

Експертиза документів бухгалтерського обліку,
оподаткування та звітності.....131

Експертиза фінансово-господарської діяльності 134

Експертиза документів фінансово-кредитних операцій.....137

Транспортно-товарознавча експертиза 138

Методологія оцінювання якості та вартості товару.....141

Товарознавча експертиза військового майна,
техніки та озброєння.....146

Методика проведення судової експертизи
літературних творів 148

Особливості проведення експертизи, пов'язаної
з винаходами, корисними моделями та
кресленнями – об'єктами авторського права 150

Експертиза комерційної таємниці та ноу-хау 153

Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими)
найменуваннями, торговельними марками
(знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями 154

Економічна експертиза у сфері інтелектуальної власності..... 157

Судово-медична експертиза живих осіб..... 159

Судово-медична експертиза трупів..... 161

Судово-медична експертиза крові..... 167

Судово-медична експертиза волосся 169

Судово-медична експертиза сперми 172

Судово-медична експертиза слини та
потожирових виділень..... 175

Психологічна експертиза 177

Психіатричні дослідження 181

Список використаних джерел..... 186

Передмова

Судово-експертна діяльність – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об’єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини вчинення кримінальних правопорушень, що перебувають у провадженні органів досудового розслідування. Вона є опосередкованим засобом доказування, сутність якого полягає в тому, що уповноважена процесуальним законом особа (слідчий, прокурор, суддя) доручає судовому експерту вирішити поставлені перед ним питання, а судовий експерт, користуючись своїми спеціальними знаннями, проводить дослідження наданих йому матеріалів і робить висновок, який може бути використано як джерело доказів.

Цей навчальний посібник підготовлено з метою надання допомоги здобувачам вищої освіти під час підготовки до складання заліків та іспитів з навчальної дисципліни «Судово-експертна діяльність в Україні». У навчальному посібнику оптимальним обсягом викладено необхідний матеріал, який дозволить отримати теоретичні знання студентам закладів вищої освіти у процесі навчання за відповідними навчальними дисциплінами.

Навчальний посібник «Судово-експертна діяльність в Україні» підготовлено колективом авторів, які безпосередньо є розробниками багатьох теоретичних і методичних положень судової експертизи, мають багаторічний досвід викладання у закладах вищої освіти. Викладені в посібнику теоретичні положення судової експертизи будуть корисними не тільки для здобувачів вищої освіти, а й стануть у пригоді викладачам закладів вищої освіти, аспірантам, докторантам, працівникам правоохоронних органів, суддям та іншим фахівцям, діяльність яких пов’язана з призначенням і проведенням судових експертиз і використанням їх результатів у кримінальному судочинстві.

Історія виникнення та розвитку судової експертизи й судово-експертних установ в Україні та світі

Ще в працях Гіппократа можна зустріти питання, які стосуються дослідження механічних пошкоджень на тілі людини або визначення життєздатності немовлят під час дослідження їхніх трупів.

Літературні джерела також зберегли свідчення про те, що ще за часів візантійського імператора Юстиніана (V–VI стст.) у законодавстві були питання, пов'язані з дослідженням почерку в судових цілях. У Європі вже в XV ст. порівняння рукописів використовувалося у процесі встановлення справжності документів.

Щодо першої експертизи, то нею вважається випадок огляду лікарем Феофілом удільного князя Андрія Старицького, який підозрювався в удаваній хворобі (1535 р.). Збереглися відомості про криміналістичну експертизу документів, що проводилася на початку XVI ст.

У XVI ст. в експертній практиці вже мали місце експерименти, порівняльні дослідження тощо, чим було покладено початок розробці методик експертних досліджень. Водночас були закладені основи процесуальної сторони експертизи. Думка експерта стала викладатися як письмовий висновок.

У XVII столітті вивченням письма стали займатися графологи, які прагнули встановити за почерком характер людини. Засновником графології вважається француз Мішон.

XIX–XX століття зазначені працями з графології французьких криміналістів А. Бертильона та Е. Локара.

Вітчизняна доктрина того часу представлена Е. Ф. Буринським, який вперше звернув увагу на взаємозв'язок між фізіологічними особливостями людини та її почерком. Розквіт судового почеркознавства випадає на 1970–1990-ті роки, тоді були зроблені вдалі спроби встановлення статі, віку й навіть освіти виконавця рукопису.

Першими, хто на науковій основі стали займатися судово-технічною експертизою документів, були аптекарі. В аптеках існували хімічні препарати, збільшувальне скло, точні ваги, пізніше з'явилися мікроскопи. Аптекарі на основі своїх знань у галузі хімії, матеріалознавства, володіючи методикою мікроскопічного дослідження, зуміли зібрати значну частину емпіричного матеріалу, на основі якого на рубежі XIX–XX стст. став формуватися істотний і технічний напрям у судовому дослідженні документів.

Розробка й систематизація засобів і методів збору доказів, організації та планування розслідування пов'язані з ім'ям австрійця за походженням, викладача університету в Чернівцях Ганса Гросса. Саме його «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції» (1892 рік) стало основою методики розкриття та розслідування ряду важких злочинів.

До другої половини XIX ст. відносять активізацію наукової думки в галузі формування інституту судових експертиз. З початку XX ст. в Україні починають проводитися дактилоскопічні дослідження, а 1906 р. вводиться система дактилоскопічного обліку. Нарешті, 1914 року відкривається перший кабінет науково-судової експертизи при прокуратурі Київської судової палати. Незабаром після цього починають працювати експертні кабінети в інших великих містах України.

1917 року дореволюційна судова система, а разом з нею й експертні установи, були ліквідовані, але вже 1 березня 1919 року створено кабінет судової експертизи при Центральному управлінні карного розшуку. 28 грудня 1919 року приймається нормативний акт про експертні установи системи Наркомату охорони здоров'я: «Про права і обов'язки державних медичних експертів». Водночас стали відтворюватися науково-технічні кабінети в губернських та обласних закладах карного розшуку, судово-медичні установи, установи судово-психіатричної експертизи, окремі науково-технічні кабінети в системі НКВС.

У КПК УРСР 1922 і 1923 рр. остаточно вводяться терміни «експерт» і «судова експертиза». Водночас КПК УРСР 1922 року ставився до експерта як до наукового судді, висновки якого не піддаються сумнівам. КПК УРСР 1923 року містив регламентацію інституту судової експертизи, подібну до нині чинного законодавства.

Подальший розвиток інституту судової експертизи відбувався за двома напрямами: створення експертних установ системи НКВС ОГПУ і навчальних лабораторій у вишах країни.

Особливу увагу інституту судової експертизи приділяв КПК УРСР 1960 року. Норми десятої частини статей цього Кодексу стосувалися різних аспектів експертної діяльності. Експертизі також була присвячена окрема 16 глава Кодексу. У ній докладно регламентувалися порядок призначення судової експертизи; права обвинуваченого під час призначення і проведення; порядок отримання зразків для порівняльного дослідження; специфіка виробництва експертизи в експертній установі та поза нею; порядок розміщення підозрюваного або обвинуваченого в медичний заклад; зміст експертного висновку; допит експерта; пред'явлення обвинуваченому експертного висновку; порядок призначення та проведення додаткової і повторної експертиз.

Першими експертними криміналістичними установами вважаються бюро ідентифікації, які створювалися при поліцейських префектурах ряду столичних міст Європи, а пізніше – поліцейські лабораторії.

Дактилоскопічний метод ідентифікації людини в криміналістиці бере свій початок ще в 1896–1897 роках, коли він був введений у кримінально розшукових закладах Аргентини, Британської Індії, Бразилії, Чилі, Німеччини та інших країн. У Києві, першим у Російській імперії, в грудні 1904 року саме при пошуковому відділенні Київської міської поліції був створений дактилоскопічний відділ, який забезпечував реєстрацію злочинців і проведення дактилоскопічних досліджень.

1923 року Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві та Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них (хоча Київський інститут і Одеська лабораторія були організовані ще 1914 року). Ініціатива створення Харківського належала завідувачу кафедри судової медицини Харківського медичного інституту М. С. Бокаріусу. Створення цих кабінетів було викликано такими важливими подіями в юридичному житті країни, як кодифікація законів, освіта прокуратури, реорганізація судової системи й

органів розслідування, поява кримінально-процесуальних кодексів, де був виділений особливий вид доказів – висновок експерта. Завдання кабінетів науково-судової експертизи в Україні визначалися в спеціальному Положенні, затвердженому Раднаркомом УРСР 1923 року. Ці установи було створено з метою провадження різних науково-технічних досліджень за судовими справами. Київський кабінет очолював С. М. Потапов, а згодом В. І. Фаворський. Першим директором обласного кабінету в Харкові був талановитий судовий медик і криміналіст М. С. Бокаріус, а після смерті останнього цей заклад очолив його син М. М. Бокаріус.

Для виконання поставлених завдань у складі кабінетів було передбачено створення чотирьох секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) судово-фотографічних досліджень; 3) судово-медичних макро- і мікроскопічних досліджень; 4) ідентифікації особи.

У Києві та Одесі кабінети науково-судової експертизи в роки громадянської війни не припиняли повністю своєї діяльності. Ці кабінети в 1917–1920 рр. під час розслідування кримінальних злочинів проводили різні криміналістичні експертизи: графічну, судово-балістичну та технічну експертизу документів. 1918 року в Київському кабінеті науково-судової експертизи було виконано 389 експертиз.

Створення експертної служби, або, як її тоді називали, науково-технічної служби в органах внутрішніх справ України, припадає на 1923 рік. Цього року в Головному управлінні міліції з метою експертного й техніко-криміналістичного забезпечення потреб оперативних служб у розслідуванні та розкритті злочинів був створений науково-технічний кабінет.

1925 року кабінети були перейменовані на інститути науково-судової експертизи. Тоді в інститутах діяли шість секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) біологічних досліджень; 3) фотографічних досліджень; 4) ідентифікації особи; 5) судово-медичних досліджень; 6) кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень.

1926–1927 рр. оприлюднені три книги журналу «Архів кримінології та судової медицини», відповідальним редактором якого був директор Харківського інституту М. С. Бокаріус. 1931 року

видано журнал «Питання криміналістики та науково-судової експертизи», а 1936 – спільний збірник Українського інституту судової політики і Харківського інституту судової експертизи «Питання кримінального процесу та техніка розслідування злочинів». 1937 року побачив світ збірник трьох українських інститутів науково-судової експертизи (Київського, Харківського та Одеського) «Криміналістика і науково-судова експертиза». З 1964 року в Україні виходить міжвідомчий збірник наукових і науково-методичних праць «Криміналістика і судова експертиза».

Сучасний етап історії експертної служби України бере свій початок у 1945 році, коли при оперативному відділі Управління міліції Міністерства внутрішніх справ УРСР було створено науково-технічне відділення, яке очолив С. І. Коротич.

З роками організаційна побудова експертно-криміналістичних підрозділів змінювалася. 1948 року був створений самостійний Науково-технічний відділ Управління міліції МВС УРСР. З 1970 року Науково-технічний відділ, який на той час очолював полковник внутрішньої служби В. М. Малишев, перебував у складі створеного Оперативно-технічного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР.

У листопаді 1981 року стали самостійними окремі підрозділи, зокрема й експертний. На його основі було створено Експертно-криміналістичне управління з відповідними підрозділами в територіальних органах. Крім того, 1992 року був створений Центр криміналістичних досліджень Міністерства внутрішніх справ України. Це був суто практичний підрозділ, у складі якого функціонували відділи: дослідження грошей і документів; балістичних, дактилоскопічних, фізико-хімічних, наркотичних та біологічних досліджень. З 1997 року Центр перебував у підпорядкуванні Експертно-криміналістичного управління.

У процесі реалізації концепції реформування системи органів внутрішніх справ постановами Кабінету Міністрів України від 06.05.1998 № 617 створено Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України, який об’єднав Експертно-криміналістичне управління, Центр криміналістичних досліджень і вибухотехнічної

служби, та від 20.06.2000 № 988 – експертну службу Міністерства внутрішніх справ України.

З часу створення науково-дослідних установ судових експертиз вимоги до їх діяльності з проведення експертних досліджень і науково-дослідної роботи з кожним роком зростають.

Це пояснюється тим, що з побудовою в Україні правової держави, проведення експертних досліджень речових доказів, які проходять у кримінальних справах, врегульовано нормами кримінально-процесуального законодавства України, яке дає гарантію захисту особи як учасника кримінального процесу, від можливого необ'єктивного дослідження обставин, які впливають на встановлення істини у справі.

Відповідно до прийнятого наказу 3 листопада 2015 року № 1343 «Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України» в завдання експертних науково-дослідних установ входять: здійснення судово-експертної діяльності; забезпечення залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування та судового розгляду; у межах компетенції проведення експертних досліджень на договірних засадах з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених Законом України «Про судову експертизу»; проведення сертифікаційних та інших випробувань, а також оцінки відповідності продукції, процесів і послуг, виконання інших робіт у межах своєї компетенції; проведення, відповідно до законодавства, оцінки майна, майнових прав і здійснення професійної оціночної діяльності; забезпечення функціонування обліку знарядь кримінальних правопорушень та інших об'єктів; забезпечення функціонування інформаційно-пошукових систем, обробка персональних даних у межах повноважень, визначених законом, забезпечення режиму доступу до інформації; здійснення спеціальних вибухотехнічних робіт з пошуку і знешкодження вибухонебезпечних предметів, пристроїв, що використовуються в терористичних цілях; підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації працівників Експертної служби МВС України як судових експертів, спеціалістів-криміналістів і спеціалістів-вибухотехніків.

Експертна служба Міністерства внутрішніх справ України відповідно до покладених на неї завдань:

– здійснює організаційно-управлінське та науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності, зокрема розробляє методики проведення судових експертиз, стандарти, технічні регламенти, державні класифікатори, методичні рекомендації, довідкові посібники, програмні продукти;

– проводить судову експертизу в кримінальному, виконавчому провадженні, адміністративних, цивільних і господарських справах, справах про адміністративні правопорушення, а також забезпечує в установленому порядку участь спеціалістів Експертної служби МВС України у слідчих (розшукових) діях;

– проводить експертні дослідження на договірних засадах з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб з урахуванням обмежень, передбачених Законом України «Про судову експертизу»;

– проводить оцінку майна, майнових прав та здійснює професійну оціночну діяльність у межах повноважень, визначених законодавством України;

– виконує інші роботи та надає платні послуги згідно із законодавством України;

– веде базу даних реєстру атестованих судових експертів Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, передає в установленому порядку інформацію до державного Реєстру атестованих судових експертів;

– організовує роботу Експертно-кваліфікаційної комісії Міністерства внутрішніх справ України з проведення атестації, присвоєння особам і позбавлення осіб кваліфікації судового експерта та кваліфікаційних класів судового експерта, а також роботу з надання й позбавлення права участі як спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій, надання, позбавлення та підтвердження права самостійного проведення спеціальних вибухотехнічних робіт і видає відповідні свідоцтва;

– здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення, обробку персональних даних, складає статистичну звітність, забезпечує режим доступу до інформації;

– забезпечує функціонування обліку знарядь кримінальних правопорушень та інших об’єктів;

– здійснює наукову та науково-технічну діяльність у галузі судової експертизи;

– проводить сертифікаційні та інші види випробувань, а також оцінку відповідності продукції, процесів і послуг;

– розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства й нормативно-правової бази;

– здійснює виявлення, експертний огляд, розрядження, транспортування та знешкодження вибухонебезпечних предметів, пристроїв, що використовуються в терористичних цілях;

– організовує розгляд звернень громадян, відповідно до Закону України «Про звернення громадян», з питань, що належать до її компетенції;

– взаємодіє з вітчизняними та іноземними підприємствами, установами й організаціями з метою обміну досвідом роботи з питань, що належать до її компетенції;

– організовує та бере участь у проведенні семінарів, круглих столів, форумів, інших заходів;

– здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України. Тобто надання допомоги у розвитку наукової та методичної бази судової експертизи, використання її в експертній практиці.

Експертно-криміналістична служба Міністерства внутрішніх справ України входить у блок кримінальної поліції та складається з експертно-криміналістичних підрозділів, до яких належать Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) і регіональні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ).

Науково-дослідні експертно-криміналістичні центри є самостійними структурними підрозділами Міністерства внутрішніх справ України. У своїй діяльності керуються нормативно-правовим законодавством: Конституцією України, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України,

актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, наказами Міністерства внутрішніх справ України тощо.

Організаційно-методичне керівництво науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів здійснює Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України.

До складу Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України входять підрозділи, в яких проводяться експертно-криміналістичні дослідження:

1. Лабораторія автотехнічних досліджень і криміналістичного дослідження транспортних засобів.

2. Лабораторія досліджень матеріалів, речовин і виробів.

3. Лабораторія біологічних досліджень та обліку.

4. Лабораторія товарознавчих, гемологічних, економічних досліджень.

5. Лабораторія будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності.

6. Лабораторія комп'ютерно-технічних і телекомунікаційних досліджень.

7. Лабораторія досліджень у сфері інформаційних технологій.

8. Лабораторія криміналістичних видів досліджень та обліку.

9. Лабораторія досліджень сертифікації зброї та обліку.

Триває робота щодо активної міжнародної співпраці між Міністерством юстиції України та міністерствами юстиції іноземних держав у галузі судової експертизи і криміналістики; проведено ряд заходів, що дає нагоду забезпечувати стандарти якості роботи, зіставні зі світовими, істотно розширює горизонти судово-експертної діяльності, сприяє стійкому розвитку судової експертизи та криміналістики.

Поняття та значення судових експертиз у кримінальному судочинстві

Судова експертиза – це процесуальна дія, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для правильного розслідування й судового розгляду кримінального провадження.

Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. До спеціальних знань належать будь-які знання та вміння об'єктивного характеру, одержані внаслідок вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науковому і практичному рівням.

У теорії кримінального процесу та криміналістики судова експертиза визначається як дослідження, що провадиться, згідно із кримінальним процесуальним, цивільно-процесуальним або іншим законодавством, особою, яка володіє спеціальними знаннями у науці, техніці, ремеслі, з метою встановлення обставин (фактичних даних), що мають значення для справи. Закон України «Про судову експертизу» визначає поняття судової експертизи як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Сутність судової експертизи полягає в аналізі експертом за дорученням слідчого речових доказів, що надаються для дослідження, з метою встановлення фактичних даних, які мають значення для правильного розслідування та розгляду кримінального провадження.

В юридичній літературі науковці виділяють такі ознаки експертизи: застосування спеціальних знань, процесуальна форма призначення експертизи, процесуальна самостійність та індивідуальна відповідальність судового експерта, безпосереднє дослідження

об’єктів експертизи, об’єктивне та всебічне проведення судової експертизи, процесуальне оформлення результатів експертизи, проведення дослідження з метою встановлення обставин провадження, спеціальний суб’єкт експертизи, процесуальна форма її проведення, оформлення результатів як висновок експерта, надання висновку, дослідження як процес застосування спеціальних знань, об’єкти дослідження.

Значення судової експертизи обумовлюється забезпеченням повного, всебічного та об’єктивного дослідження обставин кримінального провадження, в межах якого її проведено, і полягає у тому, що вона:

- забезпечує здобуття нових і перевірку вже наявних доказів;
- дозволяє залучати до процесу доказування фактичні дані, які для органолептичного (тобто чуттєво-суб’єктивного: за запахом, смаком, тактильним відчуттям) сприйняття й дослідження особами, які здійснюють це доказування, є недоступними;
- надає можливість перевірити достовірність фактів, установлених органолептичними засобами;
- дає змогу за матеріальними відображеннями вирішувати проблему ототожнення людей та інших різноманітних матеріальних об’єктів.

Об’єкт і предмет судової експертизи

На сьогодні можна прослідкувати наявність двох позицій щодо предмета експертизи, які конкретизуються науковцями в юридичній літературі по-різному. Одна група вчених вважає, що предметом експертизи є питання, поставлені перед експертом слідчим або судом, на які може дати відповідь наука, мистецтво, техніка та ремесло. Тобто до її предмета необхідно відносити інформацію, отриману в результаті дослідження особою, що володіє спеціальними знаннями про наданий слідчим або судом об’єкт, яка слугує для встановлення фактів, що мають доказове значення. Представники другої групи вважають, що предметом

експертизи є фактичні дані (факти, обставини), які встановлюються експертами на основі спеціальних знань. Оскільки останнє визначення є значно ширшим, його підтримує більшість науковців.

Предметом судової експертизи є фактичні дані, які встановлюють під час розслідування або судового розгляду кримінального провадження.

Під об'єктами експертизи розуміють ті джерела фактичних даних, ті носії інформації, які піддаються експертному дослідженню і за допомогою яких експерт пізнає обставини, що входять до предмета експертизи. Тобто якщо факти, які становлять предмет експертизи, є метою і результатом дослідження, то властивості об'єкта є засобом пізнання цих фактів. Таке поняття об'єкта експертизи загальновизнане і будь-яких заперечень у літературі не викликає. Тобто об'єктами є речові докази, зокрема відображення людей і тварин, предметів, механізмів, речовини, матеріали та вироби, документи, виділення людини, частини її тіла, трупи тощо.

Суперечливим залишається питання, чи належать до об'єктів тільки матеріальні утворення, чи до їхнього складу можуть входити й інші нематеріальні блага. Одні науковці визначають об'єкт експертизи як речі або факти (події, дії). Інші рішуче проти цього, заперечують і включають у це поняття лише об'єкти матеріального характеру.

Експертному дослідженню можуть підлягати не тільки конкретні предмети, але й різні процеси, на підставі вивчення яких експерт пізнає інші факти, що є предметом експертизи, а в гносеологічному значенні як об'єкт пізнавальної діяльності експерта може виступати будь-який факт. Проте, враховуючи правову сторону об'єкта експертизи та специфіку самого висновку експерта, потрібно зазначити, що ними можуть бути тільки матеріальні утворення, які слугують засобом розпізнавання фактів та обставин, що цікавлять слідчого або суд.

Отже, об'єктом судової експертизи можуть бути предмети матеріального та нематеріального характеру. Мається на увазі, що до об'єкта експертизи відносять події, факти, явища, процеси та інші об'єкти нематеріального походження, необхідність яких

під час розслідування або судового розгляду кримінального провадження потребує застосування спеціальних знань і проведення експертного дослідження. Вивчення таких фактів, подій, явищ, процесів та інших нематеріальних об'єктів здійснюється засобом щодо дослідження матеріальних носіїв інформації про них. Тобто об'єкти експертизи являють собою єдність матеріальної та ідеальної складової.

Крім загального об'єкта, зі свого боку розрізняють родовий (видовий) і конкретний об'єкти. Під родовим (видовим) об'єктом розуміють будь-який клас, категорію предметів, що мають спільні ознаки. Під конкретним – певний предмет, що досліджують у процесі цієї експертизи. Крім наведеного поділу об'єктів, прийнятого в юридичній літературі, іноді виділяють ще й безпосередній об'єкт. Безпосередній об'єкт – це сукупність однорідних властивостей предмета, які піддаються експертному дослідженню.

Класифікація методів судової експертизи

Під методом експертного дослідження розуміють систему логічних та/або інших інструментальних операцій (способів, прийомів) отримання даних для вирішення питання, яке поставлене перед експертом.

За ступенем загальності та субординації розрізняють такі методи:

• діалектичний метод і методи логіки (абстрагування, аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний, системно-структурний, «метод чорної скриньки» тощо);

• загальні (загальнопізнавальні) методи: спостереження, вимірювання, описування, планування, експеримент, моделювання, побудова гіпотез, програмно-математичні методи тощо;

• окремі методи (інструментальні та допоміжно-технічні): судова фотографія (зокрема, мікрофотографія), мікроскопія, масспектроскопія тощо.

Так, мікроскопічні методи дослідження використовують під час дослідження слідів, матеріалів, предметів, речовин тощо для встановлення їх мікроознак. Ці методи можуть бути пов'язані з вимірюванням, порівнянням, виділенням об'єктів та їхніх компонентів; вони допомагають посилити гостроту зору та подолати поріг сприйняття дрібних або невидимих неозброєним оком деталей, часток.

В арсеналі судової експертизи присутні окремі методи визначення фізичних, оптичних, хімічних та інших їхніх властивостей, станів; якісного та кількісного складу речовини об'єктів залежно від природи їх походження;

• спеціальні методи: конкретні методики, спрямовані на вирішення тих чи інших завдань певних видів експертиз. Наприклад, методика встановлення розміру матеріальної шкоди, що заподіяна власнику транспортного засобу в результаті дорожньо-транспортної пригоди, є спеціальним методом, притаманним тільки судовій автотоварознавчій експертизі; методика встановлення вартості відновлювального ремонту після залиття квартири водою – судовій будівельно-технічній експертизі; методика встановлення механізму утворення нашарувань ґрунту на предметах одягу та взуття – комплексній криміналістичній ґрунтознавчо-трасологічній експертизі тощо.

Згідно з характером властивостей, ознак об'єктів вивчають, виділяють методи, за допомогою яких досліджують: морфологічні властивості, ознаки; компонентний склад; фізичні константи; елементний склад; молекулярний склад; фізико-хімічні властивості.

Залежно від мети можливі й інші диференціації методів, наприклад за цільовим призначенням та отримуваними результатами, за стадіями експертного дослідження тощо.

Теорія криміналістичної ідентифікації та діагностики

Розроблення теорії криміналістичної ідентифікації є досягненням криміналістики. Криміналісти під час з'ясовування усіх основних питань ідентифікації виходять із положення щодо діалектичної тотожності, а саме: немає двох речей, предметів матеріального світу, які б були абсолютно подібними за всіма рисами й ознаками. Кожний об'єкт тотожний лише сам собі, відрізняється від усіх інших, хоча і подібних.

Наведене положення є основним у теорії криміналістичної ідентифікації. Тотожність тільки із собою та відносна стійкість ознак й обумовлюють можливість ідентифікації.

Об'єктами ідентифікації в криміналістиці можуть бути предмети (речі), тварини, особи. Вони стають ними тоді, коли потрапляють до судового процесу, а встановлення тотожності набуває істотного значення для кримінального провадження.

Під час ідентифікації є два види об'єктів: ідентифіковані (відображувані) й ідентифікуючі (відображаючі). Ідентифікованим називають об'єкт, встановлення тотожності якого є завданням цього дослідження. Ідентифікуючими називають об'єкти, за допомогою яких встановлюють тотожність чи групову належність. Вони є носіями матеріально-фіксованого відображення ознак ідентифікованих об'єктів. Для вирішення питання про тотожність або відмінність користуються ідентифікуючими об'єктами.

Криміналістична діагностика розпізнає стан об'єктів, пізнає події, явища, процеси. Її завдання трактується як встановлення (визначення, розкриття) об'єктивної істини за допомогою вивчення та пояснення властивостей і станів об'єкта (явища).

Предмет криміналістичної діагностики можна визначити як дослідження властивостей і стану об'єкта (ситуації) з метою встановлення змін, які відбулися в ньому, визначення причини цих змін та їхнього зв'язку із вчиненим кримінальним правопорушенням.

Під час діагностики об'єкти можуть бути поділені на діагностуючі та діагностовані (ті, які шукають, і ті, які перевіряються). Діагностованими є стан, властивість об'єкта, механізм події.

Діагностуючими – ознаки, що відображають у матеріальному вигляді цей стан, властивість чи механізм.

Діагностуючими (шуканими) є ситуативні умови, що визначають динаміку події і відображені в його речовій обстановці. Діагностовані (ті, що перевіряються) – припущення (версії) слідчого, суду, експерта, пояснення інших учасників процесу (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого).

Діагностований об'єкт – це встановлювана умова (предмет, ситуація), а діагностуючі об'єкти – це матеріальні носії ознак, що відображають властивості (систему властивостей, ознаки, комплекси ознак) і вплив на них певних умов події, яка відбулася.

Найчастіше як об'єкт, що діагностується, виступає будь-яка конкретна ситуація, а як діагностуюча – різні види доказової інформації: предметної (речові докази, зліпки, копії); вербальної (описи в протоколах слідчих дій); графоаналітичної (схеми, плани); наочно-образної (фото-, кіно-, відеозображення).

Для вирішення діагностичних завдань, пов'язаних з вивченням механізму події, що відбулася, необхідно отримати достатньо чітке і достовірне уявлення про об'єкти, які взаємодіяли, умови їхньої взаємодії, стадії події, її динаміку. У ході діагностування визначають, як саме інформація про подію розподілена за діагностуючими об'єктами, який потенціал інформації і про які ознаки ситуації несуть певні відображення, сліди тощо.

Структура теорії судової експертизи

Істотним елементом теорії судової експертизи є системно-структурна побудова цієї науки. Судову експертизу необхідно розглядати як цілісну систему, що складається із взаємозалежних предметних судових наук, які зі свого боку упорядковані також у систему із зовнішніми зв'язками щодо цілісної системи судової експертології, з іншими предметними судовими науками та із внутрішнім зв'язком тих елементів, з яких і складається ця конкретна предметна наука.

Межі об’єкта різних предметних наук залишаються безумовними. Водночас підпорядкованість окремих завдань предметної експертизи загальної експертної мети – отримання фактичних даних щодо розслідуваної та розглянутої справи (кримінальної, цивільної та ін.) може вказувати на заперечення цих меж. Отже, кожна предметна судова експертиза, будучи елементом загальної системи судової експертології, водночас є самостійною, тобто являє собою власну завершеність або визначеність свого об’єкта.

Загальна теорія судової експертизи має таку структуру:

• концептуальні основи теорії. У цьому підрозділі розглядаються витоки й умови формування загальної теорії судової експертизи, дається характеристика її предмета, функцій і завдань;

• вчення про закономірності формування і розвиток судових експертиз. Ці закономірності являють собою один з елементів предмета загальної теорії, проте їхня значимість потребує спеціального розгляду в межах окремої теорії;

• вчення про об’єкти загальної теорії та судово-експертної діяльності. Можна назвати два види об’єктів загальної теорії: судово-експертну діяльність загалом як об’єкт пізнання та об’єкти експертної діяльності, її конкретних родів і видів;

• вчення про суб’єкт експертної діяльності. Зміст цього вчення становлять різноманітні сторони характеристики суб’єкта судово-експертної діяльності: фахові, психологічні, моральні. У межах цього вчення варто досліджувати професіограму експерта, формувати модель спеціаліста;

• вчення про методи загальної теорії судової експертизи та судово-експертної діяльності;

• теорія процесів, стосунків і комунікацій у судовій експертизі. У рамках цієї теорії, крім іншого, розглядаються проблеми інформаційного забезпечення експертної діяльності, її автоматизації, логічні основи процесу експертного дослідження тощо;

• теорія експертних ретроспекцій і прогнозування. Ретроспекція і прогнозування – дві взаємозалежні цілі загальної теорії судової експертизи і практичної експертної діяльності. І те, й інше є функціями загальної теорії експертизи, але їхня практична значимість потребує спеціального розгляду в межах окремої теорії;

• окремі теорії конкретних родів і видів судових експертиз. Ці складові загальної теорії являють собою наукові основи відповідних напрямів судово-експертної діяльності, відображених у класифікації судових експертиз з урахуванням тенденцій їхнього розвитку.

Ознаки та завдання судової експертизи

Ознаки експертизи відрізняють її від інших видів процесуальних дій і є необхідними і достатніми для відмежування її від інших процесуальних категорій, насамперед від інших форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

Основними ознаками, які відрізняють судову експертизу від інших видів досліджень, є:

• використання спеціальних знань;

• проведення досліджень з метою встановлення обставин, що мають значення для розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень, цивільних та інших справ;

• спеціальний суб'єкт експертизи – експерт;

• хід і результати експертизи оформлюють спеціальним процесуальним документом – висновком експерта, який є доказом.

Судова експертиза – це спеціальне дослідження, яке призначається ухвалою суду (судді) за наявності загальних (процесуальних) і спеціальних підстав, проведене досвідченою особою – експертом у певній процесуальній формі для отримання судового доказу щодо справи (висновку експерта).

Якщо розглядати експертизу як дослідження на основі спеціальних знань (внутрішню, змістовну сторону експертизи), можемо виділити такі ознаки експертизи:

• зміст дослідження, проведеного експертом на основі спеціальних знань;

• мету дослідження;

• об'єкт дослідження;

• предмет експертизи;

• методи дослідження.

Якщо розглядати експертизу як особливу процесуальну дію, можемо виділити такі ознаки експертизи:

- підстави проведення експертизи;
- суб'єкти експертизи;
- процесуальні відносини, що виникають у процесі проведення експертизи;
- процесуальну форму призначення і проведення експертизи.

Якщо розглядати експертизу як інститут доказового права, можемо виділити такі ознаки експертизи:

- експертиза як дослідження доказів;
- висновок експерта як джерело і засіб доказування;
- підстави оцінки висновку експерта;
- доказове значення висновку експерта залежно від рівня вирішення завдань.

Основними завданнями, які вирішуються проведенням судових експертиз, є:

- ідентифікація об'єктів і суб'єктів за залишеними слідами (ідентифікаційні завдання);
- діагностика механізму події (щоб збільшити обізнаність про елементи криміналістичної структури злочину, зв'язки між цими елементами; розширити знання про етапи розвитку конкретного злочину (підготування, механізм злочину, результати, можливі наслідки (уявні); забезпечити пізнання різних процесів взаємодії та його результатів тощо) – це діагностичні завдання;
- експертна профілактика – діяльність щодо виявлення обставин, які сприяли вчиненню злочинів, та напрацювання заходів для їх усунення.

Класифікація судових експертиз за окремими критеріями

Класифікація судових експертиз має велике значення для теорії і практики, оскільки дає змогу визначити спрямованість їх методичного і організаційного забезпечення, і проводиться за різними підставами. Так, за характером галузі спеціальних знань предмета, об'єкта і методом дослідження, що визначає сутність спеціальних пізнань експерта, розрізняють криміналістичні, судово-медичні тощо.

Законодавчо закріплена організаційно-процесуальна класифікація судових експертиз здійснюється за такими підставами: послідовністю проведення – первинні та повторні експертизи; обсягом досліджень – основні й додаткові експертизи; чисельністю та складом експертів – одноособові, комісійні й комплексні.

Повторні призначаються у разі необґрунтованості висновку експерта в результаті первинної експертизи або сумніву в правильності його висновку.

Додаткова експертиза призначається, якщо експертиза визнана неповною або не досить чіткою, і доручається тому самому або іншому експертові. З огляду на обставини провадження перед експертом, який проводить додаткову експертизу, можуть ставитися і додаткові питання. Додаткові питання можуть бути поставлені у тих випадках, коли з'явилася нова версія у справі, нові об'єкти або опис дослідження останніх та обґрунтування пізнаного не дають змогу правильно оцінити висновок експерта.

За кількістю експертів, які призначені для проведення дослідження, розрізняють одноособові (проводиться одним експертом) і багатоособові (група експертів, яких назначають для проведення досліджень).

За характером спеціальних знань: однорідні та комплексні експертизи. Комісійна експертиза виконується групою експертів – спеціалістів з однієї галузі знань. Комісійна експертиза може призначатися для вирішення достатньо складних питань або за наявності різних думок з будь-якого питання.

Під час виконання комплексної експертизи використовують спеціальні знання різних наук. Це можуть бути медико-криміналістичні, психолого-психіатричні, автотехнічні та криміналістичні, зоотехнічні й ветеринарні та інші комплексні дослідження. Виконання комплексних експертиз обумовлене потребою у вирішенні саме практичних питань. Під час проведення комплексних досліджень експерти використовують дані кількох галузей знань, застосовують різноманітні науково-технічні методи і прийоми; у дослідженні зазвичай беруть участь кілька спеціалістів, які репрезентують різні галузі знань. У змісті комплексного дослідження необхідно розрізняти три сторони: оперативно-тактичну, наукову і процесуальну.

За характером завдань, які вирішують, і методів дослідження судові експертизи можуть бути поділені на ідентифікаційні, класифікаційні та діагностичні.

Ідентифікаційні експертизи встановлюють індивідуальну тотожність; *класифікаційні* – визначають групову належність різних об'єктів; *діагностичні* – показують стан різних об'єктів та їх динаміку.

За своєрідністю предмета спеціальних пізнань їх можна розділити на кілька класів: криміналістичні, судово-медичні, судово-психіатричні, судово-психологічні, судово-фармацевтичні та фармакологічні, фізико-технічні, хімічні, товарознавчі, екологічні та деякі інші.

Також можна класифікувати експертизи за місцем проведення на два види: ті, що проводяться в експертних установах, і ті, що проводяться поза межами експертної установи.

Класи, роди та види експертиз

За характером галузі спеціальних знань, які використовують під час проведення експертиз, прийнято виділяти чотири рівні: класи (типи); роди; види; різновиди (підвиди).

Клас експертизи – становлять експертні дослідження, які об'єднуються спільністю знань, джерелом формування теоретичних і методичних основ судових експертиз об'єктів, досліджуваних на базі цих знань (криміналістичні, судово-медичні тощо).

Роди експертиз – розрізняють за предметом та об'єктом і, відповідно, методиками експертного дослідження. Так, клас криміналістичних експертиз підрозділяють на три роди експертиз: А – традиційні криміналістичні; Б – експертизи, що сформувалися в останні десятиліття; В – різні види досліджень матеріалів, речовин, виробів, які виділяють у самостійний рід, також іменовані матеріалознавчі.

Вид експертизи є елементом роду, що відрізняється специфічністю предмета щодо загальних для роду об'єктів і методик. Наприклад, в роді А традиційних криміналістичних експертиз виділено такі види: почеркознавча, авторознавча, технічна експертиза документів, трасологічна, балістична, портретна, фототехнічна; в роді Б – відеофонографічна; вибухотехнічна; фототехнічна; експертиза відновлення знищених маркувальних позначень; у роді В – експертиза об'єктів волокнистої природи; лакофарбових покриттів і матеріалів; нафтопродуктів; скла; металів, сплавів і виробів з них; полімерних матеріалів, пластмас, гум і виробів з них; наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; спиртовмісних рідин.

У класі судово-медичних і психофізіологічних експертиз виділяють такі роди експертиз: трупів; освідування живих осіб; судово-медичні дослідження речових доказів (кров, волосся, виділення організму та ін.); психологічна, психіатрична, психолого-психіатрична.

Клас судових інженерно-технічних експертиз підрозділяють на пожежно-технічні, будівельно-технічні, електротехнічні та вибухотехнічної експертизи, а клас судово-економічних – на бухгалтерську, фінансово-економічну й інженерно-економічну експертизи.

Підвид експертизи – складові частини виду, що відрізняються своєрідною групою завдань, характерних для предмета цього виду експертизи, і комплексами методу дослідження окремих об'єктів або груп об'єктів. Наприклад, відбитки печаток, штампів, друкарські тексти та інші (судово-технічна експертиза документів); почерк, підписи, цифрові записи (судово-почеркознавча експертиза); замки, пломби, сліди пальців рук тощо (судова

трасологічна експертиза); дроти, системи захисту електропостачання (судова пожежно-технічна експертиза); волокна, лакофарбові покриття і матеріали, метали і сплави, полімерні матеріали тощо (криміналістична експертиза матеріалів, речовин, виробів); транспортні засоби та їх деталі, елементи речової обстановки місця дорожньо-транспортної пригоди тощо (судова автотехнічна експертиза); система бухгалтерського обліку, облікові дані та записи тощо (судово-економічна експертиза).

Закономірності та особливості виникнення нових видів експертних досліджень

Розвиток судової експертизи відбувається як у науковому, так і у практичному аспектах. В Україні проводять наукові розробки в галузі криміналістичної діагностики і прогностики, криміналістичної інформатики, комп'ютерної психофізіологічної діагностики людини, сучасних інформаційних технологій, автоматизації експертних досліджень, криміналістичної одорології, криміналістичної голографії, застосування мікроскопії, радіоактивних ізотопів, дослідження в інфрачервоних променях, вивчаються питання застосування лазерів у криміналістиці.

Завдяки розвитку наукових досліджень у різних галузях знань нині наукове підґрунтя здобули такі експертизи, як одорологічна; голосу людини, звукового середовища, джерел звуку, звуко- та відеозаписувальних об'єктів; комп'ютерних систем, комп'ютерних банків даних, комп'ютерних програм; поліграфічної продукції, виготовленої на сучасних комп'ютерних комплексах; пластикових карток, цінних паперів; слідів механізмів, пристроїв та обладнання; портретна експертиза; індивідуальної належності крові й виділень людини методом генотипоскопії; електротехнічна експертиза; вибухових пристроїв, вибухових речовин, продуктів вибуху, фрагментів вибухових пристроїв, динаміки вибуху; соціолінгвістична експертиза та багато інших.

Зі збільшенням кількості злочинів, які вчиняються із застосуванням вибухових пристроїв, вибухових речовин, вогнепальної зброї, доволі актуальними нині є судово-балістична та вибухотехнічна експертизи. Не втрачають актуальності й судово-економічна експертиза (бухгалтерська, фінансово-кредитна, фінансово-економічна) та експертиза наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів, які сьогодні проводять із застосуванням високоефективної аналітичної техніки (пов'язано з надходженням на дослідження напівсинтетичних (героїн, кокаїн) і синтетичних (ЛСД, амфетамін) наркотиків).

Розвитку судово-експертної діяльності значною мірою сприяє наукова (зокрема, міжвідомча) співпраця підрозділів Експертної служби МВС України з науково-дослідними установами та закладами вищої освіти України (Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Національною академією внутрішніх справ, Харківським національним університетом внутрішніх справ, Київським національним університетом культури і мистецтв, установами Національної академії наук України тощо), участь у роботі наукових і консультаційно-дорадчих органів (Координаційної ради, Науково-консультаційної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, Наглядової ради Фонду державного майна, Наукової ради МВС України тощо).

Безперечно, розвитку судово-експертної діяльності й підвищенню ефективності експертно-криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів сприяє міжнародне співробітництво з експертно-криміналістичними підрозділами зарубіжних країн, Європейської мережі судово-експертних установ (ЄМСЕУ – ENFSI).

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом (далі – ЄС), Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, першочерговою метою якої є зміцнення зв'язків між Україною та країнами ЄС, була підписана у червні 2014 року.

Міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності необхідне з метою розширення знань і практичного досвіду у цій сфері, зокрема засобом щодо адаптації сучасних зарубіжних

методик і просування сучасних українських методик серед європейських і світових експертних лабораторій. Активізація міжнародного судово-експертного співробітництва зумовлюється стрімким зростанням організованої транснаціональної злочинності, міжнародного тероризму, торгівлі людьми, кіберзлочинністю, незаконним обігом наркотиків і зброї, корупції та шахрайства тощо. Про зростаючу роль судової експертизи у боротьбі зі злочинністю, тероризмом і у справі захисту прав людини також наголошується й у резолюції ООН «Міжнародне співробітництво у судово-експертній сфері».

На сьогодні міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності обумовлене насамперед прагненням міжнародного судово-експертного співтовариства розширяти можливості обміну наукової та практичної інформації з питань судової експертизи. У статті 24 Закону України «Про судову експертизу» зазначається, що державні спеціалізовані установи, які виконують судові експертизи, користуються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозіуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією та друкованими виданнями і здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи та криміналістики.

Одним із напрямів міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є створення міжнародних судово-експертних мереж. На сьогодні функціонує п'ять таких мереж, які об'єднують наукові резерви судово-експертних установ різних держав:

1. Європейська мережа судово-експертних установ, що існує з 1995 р. Це найбільш розвинена і міцна мережа.

2. Південноафриканська регіональна мережа судово-експертної науки з 2008 р., що включає весь африканський регіон.

3. Азіатська мережа судово-експертних наук, яка існує з 2008 р.

4. Міжнародна судово-екологічна експертна мережа теж існує з 2008 р. для сприяння судовим експертам у галузі екології і спеціалістам розслідування екологічних правопорушень.

5. Трасологічна судово-експертна природоохоронна мережа, що існує з 2006 р., яка є неурядовою організацією для надання допомоги у проведенні судових експертиз у справах про злочини проти дикої природи і для збереження біологічного розмаїття флори й фауни.

Так, Європейська мережа судово-експертних установ (ENFSI) – це одна з найбільш значущих у світі об'єднаних організацій судово-експертних установ. У цю мережу входять усі провідні європейські експертні установи. Основною причиною появи такої організації в Європі свого часу стала необхідність розвитку кооперації судової спільноти для підвищення наукової обґрунтованості проведених судових експертиз завдяки розробці стандартів, організації наукових досліджень для вдосконалення експертної практики та впровадженню нових експертних напрямів. Одним із завдань ENFSI є забезпечення потреби європейських країн у галузі судової експертизи на рівні останніх світових досягнень у сфері науки й техніки. Саме тому на сьогодні ENFSI взаємодіє на різних рівнях з міжнародними світовими організаціями.

До мережі ENFSI входять дві установи Міністерства юстиції України, а саме Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України (далі – КНДІСЕ) та Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз імені заслуженого професора М. С. Бокаріуса. Членом мережі ENFSI Міністерства внутрішніх справ України є лише Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ).

Особливого значення щодо підвищення якості експертних досліджень набуває участь підрозділів Експертної служби МВС України у Міжнародній програмі підвищення кваліфікації для органів кримінального розслідування (ICITAP) Департаменту юстиції США, яка реалізується у межах Меморандуму про взаєморозуміння між урядами Сполучених Штатів Америки та України. Метою цієї програми є надання методично-консультаційної та технічної допомоги у розвитку молекулярно-генетичної ідентифікації та експертизи у сфері інтелектуальної власності й високих технологій, акредитація лабораторій за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025.

Поняття методики судової експертизи. Класифікація експертних завдань

Експертна методика – це програма дій, що пропонує експерту в категоричній або рекомендаційній формі використовувати певні методи дослідження об'єктів, послідовність і процедуру застосування цих методів.

Методика експертного дослідження характеризується системою (сукупністю) методів, що належать до її змісту, структури і застосовуються у певній послідовності, яка залежить як від поставлених завдань і етапів їх вирішення, так і від умов, в яких проводиться дослідження.

Експертна методика орієнтована на вирішення експертного завдання, а не просто на дослідження об'єктів експертизи. Тому методика експертного дослідження специфічна для кожного роду експертизи, що обумовлено природою досліджуваних об'єктів і питаннями, які доводиться вирішувати експертам конкретної спеціальності.

За ступенем спільності виділяють два види експертних методик: типову і конкретну, чи приватну.

Типова експертна методика – вираження узагальненого досвіду вирішення типових експертних завдань. У певних випадках ця методика може застосовуватися експертом без будь-якої адаптації, зміни.

У структурі типової експертної методики розрізняють такі елементи або складові частини:

- вказівка на типові для цього виду експертизи об'єкти, яка міститься зазвичай уже в назві методики;
- вказівка на можливості методики та її надійність;
- вказівка на методи і засоби дослідження;
- приписи щодо послідовності використання методів і засобів;
- розпорядження, що належать до умов, процедур застосування методів, засобів і методики;
- опис можливих результатів застосування методів і засобів та характеристика цих результатів в аспекті експертного завдання.

Типові методики викладають у методичних рекомендаціях, підготовлених і виданих провідними судово-експертними установами.

Конкретні або приватні методики, що являють собою програми дій експерта з виконання конкретної експертизи, реалізуються під час їх формування і містяться в розгорнутому висновку експерта, а також можуть бути викладені в авторських публікаціях експерта.

Завдання експертизи класифікують за різними підставами:

• за значенням встановлюваних у процесі дослідження фактів, завдання поділяють на кінцеві (завдання експертизи), проміжні і допоміжні (завдання етапу експертизи);

• за умовою поставленого завдання вона може бути стандартною, тобто для її вирішення є розроблені методики, і нестандартною (евристичною), тобто вимагає творчого підходу до її вирішення;

• за метою дослідження, як основного змісту, завдання поділяють на ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні.

Процесуальні та організаційні питання призначення судових експертиз

Ініціатором використання спеціальних знань та ініціатором прийняття рішення про потребу проведення експертних досліджень мають бути ті процесуальні особи, для яких результати роботи експерта викликають інтерес і потрібні для відстоювання перед судом власної лінії чи то обвинувачення, чи захисту. Вітчизняне законодавство визначає правовий статус експерта як самостійного суб'єкта процесу, який має власний обсяг процесуальних прав та обов'язків, що відрізняють його від інших суб'єктів процесуальної діяльності.

Процедура призначення й проведення судових експертиз визначається відповідними нормами галузевого законодавства, зокрема КПК України, в якому найбільш повно і всебічно відображені законодавчі положення про правовий порядок проведення судової експертизи.

У відомчих нормативно-правових актах Міністерства внутрішніх справ України й Експертної служби МВС України, які визначають порядок проведення й оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України, зазначається, що підставою для проведення експертиз, відповідно до чинного законодавства, є процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження, у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню.

Експертизу проводить експерт за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права.

Призначення експертизи є процесуальною дією і тому її проведення можливо лише у відкритому кримінальному провадженні. Примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду.

Сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, зокрема за клопотанням сторони захисту чи потерпілого. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, зокрема обов'язкової. У разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта особа, що заявила відповідне клопотання, має право звернутися з клопотанням про залучення експерта до слідчого судді. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам.

Призначення судових експертиз та експертних досліджень судовим експертам державних спеціалізованих науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України й атестованим судовим експертам, які не є працівниками державних

спеціалізованих установ, їхні обов'язки, права та відповідальність, організація проведення експертиз та оформлення їх результатів здійснюються у порядку, визначеному Кримінальним процесуальним, Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кодексом адміністративного судочинства України, Митним кодексом України, законами України «Про судову експертизу», «Про виконавче провадження», іншими нормативно-правовими актами з питань судово-експертної діяльності та Інструкцією про призначення й проведення судових експертиз та експертних досліджень.

Експертизи й дослідження проводяться експертними установами за зонами регіонального обслуговування згідно з Переліком регіональних зон обслуговування науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України, наведеним у додатку 1 до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень.

За наявності обставин, що зумовлюють неможливість або недоцільність проведення експертизи в експертній установі за зоною регіонального обслуговування, орган / особа, який / яка призначає експертизу (залучає експерта), зазначивши відповідні мотиви, доручає її виконання експертам іншої експертної установи.

Експертизи та дослідження, що проводяться атестованими судовими експертами, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, здійснюють з урахуванням обмежень, передбачених ст. 7 Закону України «Про судову експертизу».

Збирання матеріалів для експертного дослідження

Матеріалами для експертного дослідження насамперед є речові докази, жива особа, труп або його частини тощо, стосовно яких слідчий (суд) повинен з'ясувати певні питання. Досліджувані об'єкти збираються у ході проведення слідчих (судових) дій (оглядів, обшуків) з додержанням встановлених законом правил.

У деяких випадках експерту необхідно надавати так звані зразки порівняльного матеріалу. Під зразками для експертного дослідження необхідно розуміти матеріальні об'єкти, що надаються експерту для порівняння з об'єктами, які ідентифікуються або діагностуються. Це можуть бути зразки почерку, відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, проби крові, слини, зразки шрифту друкарської машинки, які використовують у процесі проведення експертиз як порівняльні матеріали під час дослідження рукописів, предметів з відбитками рук, ніг, зубів, паперів та інших об'єктів, що надаються експерту для дослідження.

Порядок відібрання зразків для експертизи передбачено ст. 245 КПК України. Зокрема, у разі потреби отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. Якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. Порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 160–166 КПК України).

Відбирання біологічних зразків у особи здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається у порядку, передбаченому ст. 160–166 КПК України, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

Зразки повинні мати репрезентативність, тобто бути в достатній кількості та якості, і можливість порівняння.

За способом одержання зразки поділяють на дві групи: вільні й експериментальні. Вільні зразки створено або одержано поза зв'язком з розслідуваною кримінальною справою і зазвичай до її порушення (наприклад, особисте листування особи, в якої відбирають зразки, її щоденники та інші рукописні документи, виконані до відкриття кримінального провадження). Експериментальні

зразки – це зразки, спеціально одержані для проведення цієї конкретної експертизи.

Вилучення об'єктів, що підлягають дослідженню, та відібрання зразків оформлюють протоколом згідно з вимогами процесуального законодавства. У них, крім загальних реквізитів таких документів, зазначають, які саме зразки були вилучені або відібрані, їх кількість, умови відбору або вилучення, а також інші обставини, що мають значення для вирішення поставлених питань. Протокол підписується всіма особами, які брали участь у вилученні об'єктів, відібранні зразків.

Визначення предмета та часу проведення експертизи

Науковці зазначають, що поняття предмета та завдання експертизи (якщо завдання розуміти не в широкому сенсі) – як сприяння правосуддю, а у вузькому – як досягнення того, на що спрямована пізнавальна діяльність експерта, – рівнозначні. Зв'язок предмета судової експертизи із завданнями очевидний – сутність предмета відображена у завданнях.

У криміналістичній літературі відмічається взаємозв'язок предмета експертизи з предметом доказування (колом обставин, які підлягають установленню за кожною справою) як необхідна умова правильного вирішення справи. Будь-який елемент предмета доказування може бути віднесений як до предмета судової експертизи, так і до предмета іншої слідчої дії, але водночас у предмет судової експертизи не може входити кримінально-правова оцінка обставин провадження. Предмет експертизи визначається її завданнями, об'єктами, суб'єктами та методами дослідження.

Водночас на сьогодні в криміналістичній літературі питання щодо визначення поняття предмета експертизи має дискусійний характер і не отримало свого остаточного вирішення.

Предмет судової експертизи – це фактичні дані й обставини справи (провадження), встановлювані судовим експертом на підставі використання спеціальних знань засобом щодо застосування відповідних засобів (методів) під час дослідження матеріальних і матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення завдань судової експертизи.

Ці фактичні дані й обставини мають значення для кримінального провадження, вирішення справи про адміністративне правопорушення, цивільної, господарської, адміністративної справи або виконання рішень суду, встановлюються на підставі спеціальних знань судового експерта та визначаються завданнями (питаннями), поставленими перед судовим експертом або в порядку експертної ініціативи.

За загальним правилом судова експертиза повинна бути призначена своєчасно. Своєчасність призначення експертизи забезпечується плануванням цієї слідчої дії.

Вибір моменту призначення експертизи передбачає визначення її місця у системі інших слідчих дій. Призначення та проведення експертизи зумовлені тактичними міркуваннями. Визначення часу призначення експертизи пов’язане з особливостями розслідуваного злочину, слідчою ситуацією, наявністю або відсутністю необхідних матеріалів для призначення експертизи.

Визначаючи момент призначення експертизи, потрібно враховувати:

- властивості та стан об’єктів експертного дослідження;
- необхідність і можливість одержання порівняльних зразків;
- особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, час проведення тощо);
- слідчу ситуацію.

Строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів.

У разі значного завантаження експерта (за наявності у нього на виконанні одночасно понад десяти експертиз, зокрема комісійних і комплексних) більший розумний строк установлюється

за письмовою домовленістю з органом / особою, який / яка призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів.

Час попереднього вивчення матеріалів не повинен перевищувати п’ятнадцяти робочих днів.

У разі відмови органу / особи, який / яка призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб’єктам судово-експертної діяльності, визначеним у статті 7 Закону України «Про судову експертизу».

Якщо впродовж 30 календарних днів з дня направлення листа щодо погодження більшого строку проведення експертизи відповіді від органу / особи, який / яка призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), не отримано, запропонований строк вважається погодженим.

Запитання, які можна поставити експерту

Згідно із законом експерту можуть бути поставлені тільки такі запитання, для вирішення яких необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Існують Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення експертиз (затверджені наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5), які містять типові переліки питань щодо різних видів експертиз. Такі переліки запитань є орієнтуючими.

Запитання експерту повинні відповідати таким основним вимогам:

- не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру;
- бути визначеними, конкретними та короткими;
- мати логічну послідовність;
- характеризуватися повнотою та мати комплексний характер.

Для правильного формулювання запитань слідчому необхідно:

• з'ясувати сутність обставин, які потрібно встановити за допомогою експертизи;

• ознайомитися з наявними науковими можливостями і методами встановлення (одержання) інформації щодо факту, який підлягає з'ясуванню;

• визначити можливі інші способи й методи встановлення обставин справи, що підлягають дослідженню.

Запитання експерту повинні бути ретельно підготовлені та правильно сформульовані. Лише короткі, зрозумілі запитання, що відповідають рівню спеціальних знань експерта, будуть сприяти отриманню об'єктивного висновку. В іншому випадку, як свідчить практика, проведення експертизи часто втрачає сенс і зумовлює потребу у призначенні додаткових чи повторних експертиз. Тому слідчому перед формулюванням запитань експерту доцільно отримати консультацію у відповідного спеціаліста або звернутися до спеціальної літератури.

У процесуальній літературі зазначається, що не можна ставити експерту запитання правового характеру. Однак ця позиція не безперечна, оскільки запитання про те, чи порушувалися, які саме і ким спеціальні норми, що забезпечують, наприклад, безпеку дорожнього руху, судноводіння на морських і повітряних шляхах; безпеку будівельних робіт, експлуатацію промислових об'єктів, механізмів тощо (чи відповідали певні дії запропонованим правилам), можуть ставитися перед експертом. Водночас дослідження експертом факту й характеру відповідних порушень може належати лише до окремих обставин події та дій особи, але не встановлювати склад злочину повним обсягом.

Вибір експертної установи чи окремого експерта

Вибір експертної установи здійснюється з урахуванням виду експертизи, об'єктів дослідження та характеру питань, які підлягають вирішенню. В Україні існує система судово-експертних установ, в яких проводяться судові експертизи. Під час проведення експертизи поза експертною установою в постанові або ухвалі про призначення експертизи вказується конкретний спеціаліст, якому доручається проведення експертизи.

Призначення експертизи оформляється постановою слідчого чи прокурора або ухвалою слідчого судді, яка є юридичною підставою проведення експертизи.

В Україні існує розгалужена мережа експертних установ і відомчих служб із різних галузей знань. Проведення судової експертизи доручається спеціалістам саме цих установ і відомств. Приватним експертам чи окремим громадянам – лише тоді, коли призначити експертизу державним експертним установам неможливо з передбачених причин. Міністерство юстиції України веде Реєстр атестованих експертів як державних експертних структур, так і підприємницьких структур і громадян. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про судову експертизу» органи розслідування і суд зобов'язані доручати проведення судової експертизи переважно фахівцям, внесеним до цього Реєстру.

Особливості призначення додаткової, повторної, комісійної та комплексної експертиз

Додаткова експертиза призначається, якщо експертиза визнана неповною або не досить зрозумілою, і доручається тому самому або іншому експертові. З огляду на обставини провадження перед експертом, який проводить додаткову експертизу, можуть ставитися і додаткові запитання. Додаткові запитання можуть бути поставлені у тих випадках, коли з'явилася нова версія у справі, нові об'єкти або опис дослідження останніх та обґрунтування

пізнаного не дають змогу правильно оцінити висновок експерта. У разі коли під час розслідування або розгляду кримінального провадження виникне потреба в дослідженні нових об'єктів або інших обставин справи, призначається нова експертиза, яка не є додатковою. Мотивом проведення додаткової експертизи є незгода особи, яка призначила експертизу, з висновком експерта з причин недостатньої зрозумілості чи неповноти висновку, а також у разі виникнення нових питань щодо раніше досліджених обставин.

Незрозумілість висновку експерта може полягати в нечіткості його формулювань та усувається за допомогою роз'яснення. Під роз'ясненням висновку експерта розуміють його свідчення, за допомогою яких розкриваються зміст і значення: обраної експертом методики; використаних ним науково-технічних засобів; виявлених ознак; критеріїв оцінки експертом ознак та їх сукупності; окремих термінів і формулювань.

Неповнота висновку має місце, коли експерт залишив без роз'яснення деякі з поставлених перед ним запитань, зменшив їхній обсяг, досліджував не всі об'єкти. Зазначена неповнота, що виражається у зменшенні обсягу завдання, сама по собі не ставить під сумнів висновки експерта.

Під доповненнями висновку експерта маються на увазі результати та їхні обґрунтування, відсутні у висновку, але які випливають з проведених ним досліджень.

Повторні експертизи призначають у разі необґрунтованості висновку експерта в результаті первинної експертизи або сумніву в правильності його висновку. Мотивами незгоди з висновком експерта здебільшого є: 1) дані про особу експерта, які викликають сумніви в його компетентності або незацікавленості; 2) сумнівність вихідних даних; 3) наявність протиріч між ним та іншими доказами щодо справи; 4) неналежна якість проведеного дослідження; 5) неправильне оформлення ув'язнення. Така експертиза доручається іншому експертові або іншим експертам.

У разі незгоди з висновками експерта призначення повторної експертизи не є обов'язковим. Під час вирішення цього питання необхідно враховувати наявність у провадженні інших

доказів за обставинами, що є предметом експертизи, а також практичну неможливість провести повторну експертизу, наприклад у наслідок втрати або істотної зміни досліджуваних об'єктів.

Комісійна експертиза виконується групою експертів – спеціалістів з однієї галузі знань. Комісійна експертиза може призначатися для вирішення достатньо складних питань або за наявності різних думок з будь-якого питання.

Залучення декількох експертів до проведення експертизи полягає зазвичай у значній кількості об'єктів дослідження або його складності. У разі призначення для проведення експертизи двох чи більше експертів того самого фаху одному з них керівник експертної установи (структурного підрозділу) надає право координувати діяльність інших експертів, розробляти спільний план досліджень і керувати нарадою експертів. Керівник групи експертів не користується будь-якими перевагами перед іншими експертами у вирішенні поставлених завдань.

Комісія експертів дає загальний висновок за умови згоди з ним кожного з експертів, які брали участь у дослідженні. Може бути даний також один висновок, що містить думку частини експертів, які брали участь у комісії. Експерти, які не згодні з думками інших експертів, дають висновок окремо. Зазвичай комісійною є повторна експертиза.

Комплексна експертиза. Під час виконання комплексної експертизи використовують спеціальні знання різних наук. Це можуть бути медико-криміналістичні, психолого-психіатричні, автотехнічні та криміналістичні, зоотехнічні й ветеринарні та інші комплексні дослідження. Виконання комплексних експертиз обумовлене потребою у вирішенні саме практичних питань. Під час проведення комплексних досліджень експерти використовують дані кількох галузей знань, застосовують різні науково-технічні методи і прийоми; у дослідженні зазвичай беруть участь кілька спеціалістів, які репрезентують різні галузі знань. У змісті комплексного дослідження необхідно розрізняти три сторони: оперативно-тактичну, наукову і процесуальну.

Основним завданням комплексної експертизи є вирішення питань, які належать до суміжних знань експертів, тобто таких, що лежать у спільній площині кількох (двох і більше) галузей.

Вирішення суміжних питань потребує зазвичай експертного дослідження з використанням різних методів та участю одного або кількох спеціалістів, які у своїй діяльності керуються даними різних галузей знань. Комплексні експертизи потрібно виконувати на основі спільно визначеної для цієї конкретної експертизи методики експертного дослідження.

Спеціалісти, які беруть участь у комплексній судовій експертизі та дійшли єдиної думки, складають і підписують спільний висновок. Водночас в акті зазначають, у чому конкретно полягала роль кожного спеціаліста. У разі коли експерти не дійшли згоди, кожний з них складає окремий висновок. Перевага комплексного дослідження полягає у тому, що тут досягається всебічність вивчення (дослідження) речових доказів і завдяки цьому більша вірогідність вирішення поставленого перед експертизою завдання.

Перевага комплексного дослідження також полягає у можливості координування роботи кількох експертів під час вирішення єдиного питання, діяти за одним узгодженим планом, використовуючи різні науково-технічні методи. Враховуючи цю обставину, під час проведення комплексних досліджень бажано, щоб самі експерти обирали керівника експертної комісії для координації своєї роботи.

Особливості проведення експертизи поза експертним закладом

Коли судова експертиза проводитиметься поза експертною установою, у постанові про її призначення має бути зазначено конкретного фахівця, якому доручено проведення.

Ця постанова (ухвала) аналогічно іншим кримінально-процесуальним постановам складається з трьох частин: вступної, описової, резолютивної. У вступній частині вказують: дату й місце складення постанови; посаду, звання та прізвище особи, яка склала постанову; кримінальне провадження, у якому призначається судова експертиза.

В описовій частині: короткий зміст кримінального провадження і обставин, через які виникла потреба у проведенні судової експертизи; які сліди злочину наявні: час, місце й умови їх виявлення; підстави призначення судової експертизи (з посиланням на відповідні статті КПК України, якими керувався слідчий, суд), призначаючи експертизу.

У резолютивній частині: рішення слідчого про призначення судової експертизи з указівкою на її предметний вид за існуючою класифікацією (криміналістична, судово-медична, психіатрична тощо), за процесуальними ознаками (повторна, додаткова, комісійна чи комплексна); експертну установу чи експерта, якій доручається проведення судової експертизи; питання, за якими необхідно дати висновок; перелік матеріалів (або вихідних даних), які направляють експертові.

Обов'язковою умовою здійснення судово-експертної діяльності судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих установах, є наявність свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, виданого Мін'юстом України на підставі рішення Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Мін'юсті України, яким надається право на проведення конкретних видів експертиз (п. 1 розділу 3 Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5).

Пунктом 4 розділу 3 згаданої Інструкції визначено, що судовий експерт здійснює судово-експертну діяльність тільки з тих видів судових експертиз і експертних спеціальностей, які зазначені у свідоцтві про присвоєння кваліфікації судового експерта.

Згідно з п. 5 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» судовий експерт має право одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням.

У письмових висновках експерта обов'язково зазначають номер, дату видачі та строк дії свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта. Підсумковий документ експерта й додатки до нього мають бути підписані та затверджені печаткою виконавця.

Поняття, структура та функції судово-експертної діяльності

Судово-експертна діяльність – це заснована на конституційних засадах діяльність органів державної влади, юридичних осіб, яка є кваліфікованою та такою, що ґрунтується на досягненнях науки і техніки, судовою експертизою.

Судово-експертна діяльність здійснюється у процесі судочинства експертними закладами і державними експертами й полягає в організації та проведенні судової експертизи.

Загальними є завдання, які постають перед судово-експертними закладами загалом, а саме:

• організація роботи закладів загалом та їхніх структурних підрозділів;

• упровадження до експертної програми передових методів дослідження, сучасних методик, забезпечення їхнього використання;

• підбір, навчання і виховання кадрів;

• ознайомлення працівників правоохоронних органів із сучасними можливостями судових експертиз.

Спеціальними завданням судово-експертної діяльності є: надання допомоги судам, суддям, слідчим і прокурорам у встановленні обставин, які підлягають доказуванню у конкретній справі засобом щодо вирішення питань, які потребують спеціальних знань: наукових, технічних або інших.

Особливий характер функцій, які виконуються експертом, їхня спеціальна мета та правове регулювання підстав і порядку їх провадження відрізняють судово-експертну діяльність від інших видів людської діяльності. Це передусім суспільний характер діяльності експерта, оскільки вона є видом державної діяльності, спрямованої на зміцнення правопорядку і законності.

Цілеспрямованість експертної діяльності проявляється у тому, що за допомогою досліджень за певною методикою виявляють нові доказові факти внаслідок застосування до об’єкта дослідження спеціальних знань експерта, що слугує встановленню органами розслідування і судом об’єктивної істини.

Плановість експертної діяльності є однією з умов проведення експертного дослідження. До неї входять: планування змісту всієї діяльності, тобто перспективне або реальне планування; планування конкретного експертного дослідження, тобто визначення системи і послідовності дій.

Систематичність здійснення експертної діяльності означає, що вона виконується систематично, в порядку, встановленому законом, і пов'язана із безперервним виникненням і припиненням різних відносин із широким колом учасників процесу.

Принципи та правові основи судово-експертної діяльності

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження.

Принцип законності полягає у тому, що всі дії з підготовки, призначення і проведення судових експертиз у процесі доказування повинні здійснюватися тільки відповідно до вимог законодавчих і підзаконних нормативних актів, якими регламентовані підстави і цілі проведення процесуальних дій, компетенція осіб, що мають право на проведення таких дій, порядок їх проведення, форма оформлення їхніх результатів, зміст процесуальних документів, що відображають відповідні процесуальні дії.

Щодо судової експертизи, встановлені законами процесуальні вимоги викладені в зазначених вище статтях спеціального законодавства та процесуальних кодексах.

Принцип незалежності відображає таку особливість процесуального статусу судового експерта, як його незалежність від будь-кого у вирішенні питання про порядок проведення експертного дослідження, виборі методик і технічних засобів, аналізі отриманих у процесі дослідження результатів і формулюванні висновків судової експертизи. Статтею 4 Закону України «Про судову експертизу» (гарантії незалежності судового експерта і

правильності його висновку) встановлено, що незалежність судового експерта забезпечується: процесуальним порядком призначення судового експерта; забороною під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому у проведення судової експертизи; статусом установ судових експертиз, незалежних від органів дізнання і попереднього слідства; створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням.

Принцип об'єктивності та повноти дослідження полягає у тому, що, відповідно до вимог закону, експерт зобов'язаний зробити об'єктивний, заснований на фактичних даних і повною мірою аргументований висновок. Для забезпечення об'єктивності законодавець передбачив ряд норм, які спрямовані на виключення доручення проведення експертизи особі, прямо або опосередковано зацікавленій у результаті провадження.

Правильність висновку експертизи забезпечується:

- кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу завідомо неправдивого висновку та відмовлення без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- можливістю призначення повторної судової експертизи;
- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи.

Поняття й види суб'єктів судово-експертної діяльності

Під суб'єктом судово-експертної діяльності розуміють фізичну особу, яка володіє спеціальними знаннями в галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла, наділену законодавством України відповідними правами та обов'язками.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

До державних спеціалізованих установ належать:

• науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України;

• науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України;

• експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Системи судово-експертних установ, які належать до сфери управління Міністерства юстиції України, становлять науково-дослідні інститути судових експертиз та їхні відділення. Вони являють собою багатопрофільні судово-експертні установи, які здійснюють найважливіші функції судово-експертної діяльності: наукову розробку теоретичних засад і методик судово-експертного дослідження речових доказів, підготовку й атестацію судових експертів за профілем діяльності установ, проведення судових експертиз – за дев'ятьма основними видами (класами) із 60 експертних спеціальностей: криміналістичних матеріалів, речовин і виробів з них; судово-біологічних; інженерно-технічних; економічних; товарознавчих; об'єктів прав інтелектуальної власності; психологічних; мистецтвознавчих. Безпосереднє управління системою НДІСЕ здійснює Департамент експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України.

Спеціалізовані судово-експертні установи, які належать до сфери управління Міністерства охорони здоров'я України, становлять дві окремі системи: судово-медичної та судово-психіатричної експертизи.

Згідно із законом судово-експертну діяльність здійснюють також експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України.

До експертної служби Міністерства внутрішніх справ України входять Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри головних управлінь та управлінь Міністерства внутрішніх справ обласних і міських держадміністрацій.

Вищезазначені підрозділи є багатопрофільними експертними установами, які проводять експертні дослідження у кримінальних, адміністративних, цивільних і господарських справах за такими основними видами судових експертиз: криміналістичні; матеріалів, речовин і виробів з них; судово-біологічні (зокрема, молекулярно-генетичні); інженерно-технічні (пожежно-технічні, вибухово-технічні, автотехнічні); судово-бухгалтерські; товарознавчі тощо.

Функцію науково-методичного центру здійснює Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр, безпосередньо підпорядкований міністру внутрішніх справ України.

До експертної служби Міністерства оборони України входять Центр судових експертиз Міністерства оборони України (головна установа, що здійснює науково-методичні функції) та судово-медичні лабораторії за напрямами Оперативного командування Збройних сил України. Основними видами судових експертиз, які проводяться в експертних службах Міністерства оборони України, є судово-медичні, криміналістичні та судово-автотехнічні.

До експертної служби Служби безпеки України належать Експертно-криміналістична служба Центрального управління Служби безпеки України та експертно-криміналістичні групи в регіональних органах Служби безпеки України.

Основні види судових експертиз, які проводять ці експертні підрозділи: криміналістичні, експертиза спеціальних технічних засобів негласного одержання інформації, судово-біологічні, вибухово-технічні, експертизи з питань збереження державної таємниці.

Експертна служба Державної прикордонної служби України почала формуватися лише з другої половини 2003 року. Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби України є державною спеціалізованою установою, яка, відповідно до частини другої статті 7 Закону України «Про судову експертизу», є експертною службою Державної прикордонної служби України і призначена для проведення судової експертизи й експертних досліджень паспортних документів, які, згідно із законодавством, використовуються під час перетинання державного кордону України, з метою запобігання, виявлення й розслідування кримінальних та інших правопорушень через застосування експертно-криміналістичних засобів.

Правовий статус судового експерта

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку й отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

До проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані й отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому законодавством.

Судовому експерту забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки та пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб. Не може залучатися до виконання обов'язків судового експерта особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, а також та, яка має не зняту чи не погашену судимість або на яку впродовж останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення або дисциплінарне стягнення як позбавлення кваліфікації судового експерта. Інші обставини, що забороняють участь особи як експерта в судочинстві, передбачаються процесуальним законодавством.

Незалежно від виду судочинства судовий експерт зобов'язаний:

• провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;

• на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо наданого ним висновку;

• заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Інші обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Незалежно від виду судочинства судовий експерт має право:

• ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів;

• вказувати у висновку експерта на виявлені в процесі проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і щодо яких йому не були поставлені запитання;

• з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

• подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

• одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

• проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Інші права судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

Судовий експерт на підставах і в порядку, передбаченому законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності

Інформаційне забезпечення судової експертизи має являти собою науково організований і безперервний процес накопичення, підготовки й надання систематизованої науково-технічної інформації, необхідної для вирішення судово-експертних завдань. Відомості, які є в інформаційній системі, повинні бути актуальними, тобто відображати сучасний стан науки й техніки в певній галузі. Повнота інформації забезпечується охопленням усіх необхідних даних.

Загальною метою інформаційного забезпечення судової експертизи є створення впорядкованої системи збирання, збереження, передавання та використання даних у судовій експертизі загалом і конкретних експертизах. Ці системи дозволяють експерту правильно описувати, класифікувати об'єкти, які підлягають дослідженню, визначати напрями подальших дій, обирати для застосування відповідні методики, обґрунтовувати та формулювати експертні висновки.

Система інформаційного забезпечення допомагає вирішувати важливу проблему типології експертних завдань – принцип їх оптимізації, тобто оптимальне використання структурних елементів експертних завдань з метою достовірного пізнання за допомогою спеціальних знань обставин справи.

Документальні інформаційні джерела, які використовують під час проведення експертних досліджень, можна розділити на дві групи.

Перша група – це носії інформації, які одночасно є об'єктами досліджень. До них насамперед належать: регістри бухгалтерського і податкового обліку; первинні бухгалтерські документи; документи фінансової звітності; документи податкової звітності; документи статистичної звітності.

До другої групи входять інші види інформаційних документальних джерел: бізнес-плани підприємств; аудиторські звіти; письмові обґрунтування напрямів стратегічного розвитку підприємств; акти перевірок контролюючих органів; накази про облікову політику підприємств та ін.

Функціонування експертної діяльності як окремої інформаційної системи неможливо без існування різноманітних інформаційних баз даних програм автоматизованого пошуку інформації з використанням комп'ютера. Подібні бази даних формують в експертній установі та використовують під час виконання експертиз залежно від змісту експертного завдання.

Сучасний стан інформаційного забезпечення судово-експертних досліджень характеризується творчим переосмисленням і подальшим удосконаленням методів і засобів експертного пізнання. Поєднання математичних методів, положень інформатики

із засобами комп'ютерної техніки суттєво змінює процес експертного дослідження, розширює його пізнавальні можливості, підвищує наукову обґрунтованість отриманих висновків.

Об'єктивною передумовою подальшої інформатизації судово-експертних досліджень є:

• потреба у широкому використанні статистичних методів, математичному моделюванні, теорії множин, проєктивній геометрії, векторній графіці тощо як у процесі дослідницьких процедур, так і під час формування висновків, оформлення ілюстративних матеріалів;

• використання окремих експертних методик, які ґрунтуються виключно на застосуванні спеціалізованих комп'ютерних інформаційних систем;

• нагальна потреба у швидкому пошуку та використанні значного обсягу емпіричного, методичного та довідкового матеріалу;

• можливість отримання попередніх результатів експертного дослідження безпосередньо на робочому місці через застосування спеціалізованих автоматизованих інформаційних систем, прикладних алгоритмів і програм;

• складність дослідження об'єктів і процесів у таких інженерних експертизах, як автотехнічна, вибухотехнічна, фоноскопічна тощо, без автоматизованої побудови моделі, яка описує їх за багатьма параметрами.

Міжнародна координація у сфері судової експертизи

Стаття 22 Закону України «Про судову експертизу» визначає можливість і загальні умови проведення судової експертизи за дорученням правомочного органу чи особи іноземної держави. Перша частина містить два принципових положення, які обумовлюють можливість здійснення такої експертизи: це, по-перше, наявність угоди про взаємну правову допомогу і співробітництво, а по-друге, проведення експертизи згідно з нормами законодавства України. Відповідно до другої частини визначення вартості

проведення експертизи й оплата її здійснюються за домовленістю між замовником і виконавцем.

Стаття 23 зазначеного Закону передбачає можливість залучення фахівців інших держав для спільного проведення судових експертиз і визначає суб'єктів судово-експертної діяльності та процедуру проведення й оплати спільної експертизи. У першій частині статті передбачено право керівників державних спеціалізованих експертних установ у необхідних випадках залучати до складу комісії, сформованої з фахівців експертної установи, також провідних фахівців інших держав. Це стосується виключно випадків призначення та проведення досить складних, частіше за все комісійних, повторних судових експертиз.

Оскільки керівник державної експертної установи має право доручати проведення судової експертизи тільки фахівцям керованої ним установи, законодавець зазначає два моменти:

а) залучення до складу експертної комісії іноземного фахівця можливе лише за згодою замовника, тобто органу чи особи, які призначили експертизу;

б) іноземний фахівець діє за нормами відповідного процесуального законодавства України, яким визначаються порядок і форма витребування додаткових матеріалів, порядок і форма складання спільного експертного висновку чи окремих висновків, якщо члени експертної комісії не дійшли згоди.

Плата іноземним фахівцям за участь у проведенні судової експертизи та відшкодування інших витрат, пов'язаних з її проведенням, здійснюється за домовленістю з органом або особою, які призначили судову експертизу.

Щодо міжнародного наукового співробітництва, то ст. 24 Закону України «Про судову експертизу» визначає право державних спеціалізованих установ судових експертиз на встановлення міжнародних наукових зв'язків з відповідними установами судових експертиз і криміналістики інших держав. Норма передбачає різноманітні форми обміну інформацією у галузі теорії та практики судової експертизи й криміналістики, включно з обміном стажистами, проведенням спільних наукових конференцій, обміном друкованими виданнями, здійсненням спільних видань тощо.

У цій сфері діють такі угоди: між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво у сфері науки і технологій (ратифікована Законом України від 15 березня 2007 року № 748-V / *ВВР*. 2007. № 21. Ст. 289), між Україною та Республікою Кіпр про правову допомогу в цивільних справах (підписана 6 вересня 2004 року, набула чинності 18 березня 2006 року, ратифікована Законом України від 22 вересня 2005 року № 2910-IV / *ВВР*. 2006. № 1. Ст. 5), між Урядом України та Урядом Королівства Норвегія про взаємодопомогу в митних справах (підписана 15 червня 2004 року, набула чинності 1 травня 2007 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 року № 209) тощо, які торкаються питань участі осіб як судових експертів у провадженнях.

На підставі ст. 24 Закону України «Про судову експертизу» укладені спеціальні угоди про співробітництво в галузі судової експертизи між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Грузії (від 4 листопада 1996 року), Міністерством юстиції Азербайджанської Республіки (від 24 березня 1997 року), Міністерством юстиції Республіки Узбекистан (від 12 жовтня 2000 року), в яких, зокрема, зазначені: а) мета й предмет угод (співробітництво в галузі наукової роботи з основних проблем судової експертизи, удосконалення існуючих та створення нових методів і методик судової експертизи, обмін досвідом експертної практики); б) форми співробітництва (обмін науковою інформацією, координація наукових досліджень, спільне навчання фахівців та обмін стажистами, взаєморецензування наукових робіт та експертних висновків); в) конкретні суб’єкти, які уповноважені міністерствами юстиції обох країн здійснювати науково-практичні зв’язки; г) питання фінансування витрат (у порядку взаємодопомоги) й використання мови (прийнятної для обох сторін).

Реформування судової експертизи (зарубіжний досвід)

Німеччина. Експертом може бути будь-яка особа, яка має спеціальні знання у науці, мистецтві та ремеслі. Статус експерта ця особа набуває після приведення його до присяги судом. Німецьке процесуальне право надає змогу сторонам процесу залучати своїх експертів, тому «змагання експертів» для німецької процесуальної практики є звичайною справою. Для допомоги суддям та учасникам процесу існують два загальновідомих реєстри фахівців, які можуть бути залучені до справи як експерти. Ці реєстри ведуть Торгова та Ремісничa палати Німеччини.

Франція. Експертів обирають серед осіб, які занесені до національного списку, складеного бюро Касаційного суду, або з одного із списків, які складені апеляційними судами й узгоджені з генеральним прокурором. Спеціалісти, які бажають стати експертами, подають про це заяву до відповідного суду. Вони мають бути не молодшими 30 й не старшими 70 років. Під час занесення їх до одного зі списків експерти складають перед апеляційним судом, у компетенції якого розміщене їхнє постійне місце проживання, присягу про те, що вони будуть сумлінно виконувати свої обов'язки. Вони не повинні відновлювати присягу за кожним викликом. Ці фахівці називаються присяжними експертами.

Законодавство Франції дозволяє залучати як експертів і фахівців, які не є присяжними експертами. Вони складають присягу перед слідчим суддею чи магістром, призначеним судовим органом, за кожним викликом.

Англія. Експерт в англійському суді також виступає як свідок, але, на відміну від звичайного свідка, дає показання, висловлюючи свою думку стосовно різних фактів. У процесі діє також принцип змагальності експертизи. Поліцейський чиновник, який проводив будь-яке спеціалізоване дослідження у справі, може буди залучений однією із сторін (найчастіше обвинувачем) до участі у процесі як свідок і під присягою дати показання про проведені ним дослідження та їхні результати, а також висловити свою думку.

Кожна із сторін може доручити проведення спеціальних досліджень будь-якій компетентній особі незалежно від того, де вона працює, і залучити її до участі в суді як обізнаного свідка. Відповідно до принципу змагальності експертизи сторони можуть залучити до участі у процесі своїх експертів для проведення контрекспертизи з метою заперечення висновків експерта протилежної сторони. Кваліфікація експерта й результати дослідження можуть бути завжди перевірені під час перехресного допиту.

Сполучені Штати Америки. Експертиза у процесі має змагальний характер. Кожна зі сторін з власної ініціативи запрошує одного або декількох експертів. Якщо одна сторона провела експертизу, інша має право провести контрекспертизу. На суді експерт допитується як свідок, але, на відміну від звичайного свідка, він не дає показання про відомі йому факти, а висловлює свою думку стосовно різних фактів.

Використання інформаційних систем в експертних підрозділах МВС України

Значна кількість інформаційних систем, що створені та функціонують у підрозділах експертної служби МВС України, має пряме цільове призначення – сприяти розслідуванню кримінальних проваджень, тобто належить до категорії криміналістичних.

Усі криміналістичні обліки експертної служби МВС України можна поділити на дві групи: обліки оперативно-пошукового призначення та довідково-допоміжні обліки. Останні в Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України називають інформаційно-довідковими.

До обліків оперативно-пошукового призначення належать дактилоскопічні, трасологічні та балістичні обліки, колекції слідів злому, взуття, транспортних засобів, підроблених грошових знаків і пластикових платіжних карток, підроблених рецептів і бланків документів тощо.

Ці обліки орієнтовані на створення умов для ідентифікації об'єктів за слідами їх ознак і властивостей. Результати такої ідентифікації у разі позитивного висновку стають підґрунтям встановлення факту присутності певної особи в певний час у певному місці.

Потреба в накопиченні зразків для порівняння в процесі проведення експертиз, вирішення різних експертних завдань, а також з метою набуття навичок спеціалістами експертної служби в роботі з певними об'єктами під час навчання ініціювало створення інформаційно-довідкових (довідково-допоміжних) обліків.

Автоматизовані інформаційні системи:

• *Дактилоскопічні обліки.* Система «Сонда» працює з такими об'єктами: відбиток пальця руки, слід пальця руки, відбиток долоні та слід долоні.

Існує зв'язок з оперативно-додатковою картотекою, АІС «Фото», АІС «Пізнання», АІС «Особа», АІС «Розшук», які становлять Інтегровану інформаційно-пошукову систему МВС ДІАЗ (УІАЗ) МВС України.

• *Балістичні обліки.* Найбільш відомі АБІС представлені переважно продукцією американських і вітчизняних виробників: АРМ «Баліст», АРМ «Рикошет» (Україна); комплекс «IBIS» (Канада), комплекс «Drug Fier» (США).

До інформаційно-допоміжних систем відносять програмні комплекси:

• «Клеймо» – містить довідкову інформацію про маркувальні позначення та клейма мисливської нарізної зброї та боєприпасів до неї;

• «Полум'я» – містить інформацію про тактико-технічні характеристики, розбирання та збірку деталей, маркувальні позначення, зовнішній вигляд автоматичних пістолетів вітчизняного й імпортного виробництва;

• «Боєприпаси» – містить зображення, характеристики та маркувальні позначення;

• «Зброя» – містить опис (без зображення) й характеристики автоматичних пістолетів, автоматів і карабінів;

• «Рушниця» – містить зображення, тактико-технічні характеристики, маркувальні позначення вітчизняної мисливської та спортивної зброї;

• «Патрон» – містить зображення, тактико-технічні характеристики, маркувальні позначення, особливості заряду патронів до мисливських рушниць вітчизняного виробництва тощо.

• *Довідково-допоміжний криміналістичний облік зразків грошових знаків, бланків документів, цінних паперів і пластикових карток.* АПІС «Підробка» – банк даних, який містить зображення підроблених грошей, а також відомостей про них; зразки грошей України та закордонних держав, документів суворого обліку.

У межах програмно-апаратного комплексу «Regula» здійснюється ведення баз даних про підроблені гроші («Base»), електронних каталогів і довідників: «ТЕД-34», «Атлас паспортів» та ін.

• *Облік осіб за ознаками зовнішності.* Автоматизована система портретної ідентифікації «Портрет».

Експертною службою МВС України здійснюється ведення бази даних атестованих судових експертів Експертної служби МВС України. Створюються автоматизовані робочі місця експерта (АРМЕКС) як частина інформаційних систем експертної служби та структурної одиниці єдиної інформаційної мережі МВС України.

Поняття та види висновку експерта

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень і зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи.

У судовій експертизі розрізняють такі види висновку експерта.

Висновок про індивідуальний об’єкт є прямим доказом факту тотожності. Підставою для висновку про тотожність є достатня сукупність ознак, що збігаються, за відсутності розбіжностей, які не можна пояснити.

Діагностичні висновки формулюються в тих випадках, коли досліджуваний об’єкт відомий, тобто його можна віднести до відомого класу, і необхідно з’ясувати його властивості та час (давність) виготовлення (утворення), стан, характер утворення слідів (статичний, динамічний), їх напрямок тощо.

Висновок про родову (групову) належність будується за типом класифікаційного, але має іншу сутність, тобто в ньому констатується, що порівнювані об’єкти належать до одного й того самого класу, роду, виду або групи. Такий висновок є непрямим доказом тотожності, цінність його тим вища, чим вужча група, до якої належить об’єкт. Підставою для такого висновку є достатня сукупність родових (групових) ознак за відсутності чи недостатньої кількості індивідуальних ознак.

Категоричний висновок формулюється тоді, коли він повністю обґрунтований і не викликає сумнівів у межах проведеного дослідження. За своїм змістом такі висновки поділяються на позитивні й негативні. Якщо висновок у формі судження можливості негативний, він набуває доказової сили, оскільки неможливість існування факту свідчить про його відсутність.

Ймовірний висновок дається експертом лише у разі високого ступеня вірогідності факту, що встановлюється. За наявності сумнівів у правильності відповідей експерту варто робити висновок про неможливість вирішення поставленого питання. За своєю логічною природою ймовірні висновки – непрямий доказ встановлюваного факту. Вони мають орієнтуюче інформаційно-пізнавальне значення для розкриття й розслідування кримінальних правопорушень.

Альтернативні висновки формулюються тоді, коли експерт не може дійти єдиного рішення і встановлює вичерпний перелік варіантів. Доказове значення альтернативного висновку полягає в тому, що він обмежує кількість об’єктів, які перевіряються, підтверджує ймовірність тих, які залишилися.

Однозначний висновок надається тоді, коли експерт доходить єдиного варіанта вирішення питання. Він дає змогу слідчим через виключення інших варіантів дійти однозначного висновку про об’єкт, що розшукується, здійснивши всі необхідні слідчі (розшукові) дії.

Умовний висновок формулюється тоді, коли твердження залежить від будь-яких умов і набуває доказового значення після того, як ці умови будуть підкріплені іншими матеріалами провадження.

Безумовний висновок не містить будь-яких умов, від яких залежать факти й обставини, встановлені експертом. Висновок про неможливість вирішення поставленого питання не має доказового значення.

Структура та зміст висновку експерта

Основним змістом висновку експерта є висновки, які зробив експерт за результатами своїх досліджень. Висновки представлені як відповіді на запитання, поставлені експертові слідчим або судом у постанові або ухвалі про призначення експертизи. Обсяг завдання, виражений у формі запитання, визначає обсяг експертного дослідження, який визначає зміст висновку експерта. Зміст відповідей повинен збігатися із сутністю поставлених перед експертом запитань. Водночас, якщо під час проведення експертизи експерт виявить факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені запитання, він має право на них вказати у своєму висновку.

Зміст висновку експерта повинен відображати зміст усіх елементів експертного дослідження. Зокрема, до них можуть належати: експертний огляд, порівняльне дослідження, експертний експеримент, оцінка отриманих результатів і формулювання висновків. Тим самим у рамках свого дослідження експерт може здійснювати різноманітні дії, факт, зміст і результат проведення яких він повинен викласти у висновку експерта.

Структура висновку експерта складається з трьох частин:

1) вступної;

2) дослідницької;

3) заключної.

У вступній частині зазначаються: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; дата постанови про призначення експертизи та хто її виніс; перелік об'єктів, що надійшли на дослідження, порівняльних та інших матеріалів; питання, поставлені перед експертом, відомості про його особу; клопотання про надання додаткових матеріалів і результати їх розгляду; відомості про участь експерта у проведенні слідчих дій; прізвища та процесуальне становище осіб, які брали участь під час проведення експертизи.

У дослідній частині описуються об'єкти експертизи; викладається процес експертного дослідження; робляться аналіз і синтез одержаних результатів; наводяться різні розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт; обґрунтовуються його висновки. Дослідна частина висновку ідентифікаційної експертизи повинна містити опис конкретних ознак, покладених в обґрунтування висновку.

Різні види експертиз мають свою специфіку, яка відбивається й на структурі дослідницької частини висновку. Так, якщо до одного об'єкта дослідження застосовують різні методики, то викладення дослідницької частини будується послідовно відповідно до застосованих методів.

У заключній частині містяться висновки експерта, тобто відповіді на поставлені перед ним запитання. До висновку додається ілюстративний матеріал: фотознімки, схеми, креслення та ін. Висновок підписується експертом. Саме тут експерт формулює відповіді на поставлені в постанові, клопотанні адвоката або ухвалі суду запитання. Відповідь дається на кожне запитання. До того ж, повинні бути дотримані певні вимоги: кваліфікованість; визначеність, тобто висновок не має припускати різних тлумачень, бути невизначеним; доступність, тобто висновок повинен бути зрозумілим для осіб, які не володіють спеціальними знаннями.

Основні вимоги, які пред'являються до висновку

Щоб висновок експерта був істинним, потрібно дотримуватися таких вимог:

1. Більшість положень або відомостей, які використовує або на які посилається експерт, повинні відповідати досягненням науки і бути перевіреними практикою.

2. Відомості про обставини справи, отримані з матеріалів справи, мають бути достовірними.

3. Сам висновок повинен бути даний без порушення законів логічного мислення.

Висновок експерта повинен бути наданий у письмовій формі, оскільки це забезпечує чіткість формулювань, підвищує почуття відповідальності експерта за свої висновки, виключаючи можливість помилок і неточностей, полегшує оцінку висновку експерта на досудовому слідстві та в суді.

Крім того, основні вимоги, яким повинен відповідати висновок експерта, можна сформулювати як такі принципи:

1. Принцип кваліфікованості. Він означає, що експерт може формулювати тільки такі висновки, для побудови яких необхідна досить висока кваліфікація, відповідні спеціальні пізнання. Питання, які не потребують таких пізнань, які можуть бути вирішені на базі простого життєвого досвіду, не повинні ставитися перед експертом і вирішуватися ним, а якщо все ж таки вирішені, то висновки щодо них не мають доказового значення.

2. Принцип визначеності. Згідно з ним неприпустимі невизначені, двозначні висновки, що дозволяють робити різне тлумачення (наприклад, висновки про «однаковості» або «аналогічності» об'єктів, без вказівки на конкретні ознаки збігання, висновки про «однорідності», в яких не вказано конкретний клас, до якого віднесено об'єкти).

3. Принцип доступності. Відповідно до нього в процесі доказування можуть бути використані тільки такі висновки експерта, які не вимагають для своєї інтерпретації спеціальних пізнань, є доступними для слідчих, суддів та інших осіб. Експерт повинен

довести ланцюг своїх умовиводів до такого етапу, коли його висновок стане загальнодоступним і може бути зрозумілий будь-якою особою, що не володіє спеціальними знаннями.

Опис процесу застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів. У зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатись у наглядових експертних провадженнях і на вимогу осіб, які призначили експертизу (дослідження), можуть надаватись їм для ознайомлення.

Порядок оформлення висновку експерта

Узагальнення й оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків, можуть викладатися у синтезувальному розділі дослідницької частини висновку експерта. У дослідницькій частині висновку експерта під час проведення повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з висновками попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце. У заключній частині викладаються висновки дослідження як відповіді на поставлені запитання в послідовності, що визначена у вступній частині. На кожне з поставлених запитань має бути дано відповідь за сутністю або вказано, з яких причин неможливо його вирішити.

У разі якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилання на результати досліджень, викладених у дослідницькій частині.

Якщо експерт дає свій письмовий висновок у процесі проведення експертизи під час судового розгляду, тоді цей висновок складається за тією самою структурою з урахуванням таких винятків:

1) у вступній частині висновку не вказується запис щодо попередження експерта про відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку (про це в суду є відповідна розписка);

2) якщо з питань, що вирішувались під час судового розгляду, експертом проводилась експертиза на попередніх стадіях процесу, він має право послатись на її результати.

Висновок експерта (експертів) оформлюється на бланку експертної установи. Якщо до висновку експерта додаються фототаблиці, креслення, схеми, діаграми тощо, вони також підписуються експертом (експертами); підписи засвідчуються відбитком печатки експертної установи.

Якщо експерт не є працівником державної спеціалізованої установи та працює на професійній основі самостійно, він засвідчує наданий ним висновок своїм підписом і печаткою із зазначенням ідентифікаційного номера, а також якщо він працює у складі юридичної особи, то його висновок засвідчується підписом керівника та печаткою юридичної особи.

Висновок експерта, викладений у письмовій формі, приєднується до матеріалів провадження. Процесуальне оформлення результатів експертного дослідження має важливе значення у зв'язку з тим, що висновок експерта безпосередньо вивчається, оцінюється й використовується суб'єктами доказування зазвичай автономно без участі експерта. Правильне оформлення процесуального документа є гарантією об'єктивності та достовірності висновку експерта, а порушення правил оформлення може спричинити сумніви стосовно достовірності результатів експертного дослідження. У зв'язку з тим, що правильне складення й оформлення цього документа пов'язано насамперед з можливістю оцінки результатів експертного дослідження, то це питання доказового значення висновку експерта.

Доказове значення висновку експерта

Кожен з доказів оцінюється у сукупності з іншими, не існує такого доказу, який би не перевірявся та не оцінювався. Від джерел матеріального світу, документів, відомостей про факти залежить доля людини, перебування на волі, тавро судимості, тому дослідження й оцінка доказів є одним із досить важливих компонентів у процесі доведення і визначення вини або невинуватості особи. Не є виключенням і висновок експерта.

Експертний висновок як джерело доказів може бути категоричним і ймовірним. Тобто категоричний висновок відповідає на запитання про факт, подію у позитивному або негативному ключі. Висновок експерта має чіткі відповіді на запитання і є не джерелом, а саме доказом того, чи мав у дійсності той факт, який досліджується.

Категоричний експертний висновок як доказ може бути обвинувачувальним або виправдовувальним залежно від змістової та інформативної складової, яку він несе особі, яка його оцінює.

Обвинувачувальний експертний висновок містить інформацію на підтвердження або компонентів складу злочину, або відомості про факти, що є доказами під час провадження, або ідентифікує чи діагностує. Прикладом цього є судово-медична експертиза, яка характеризує об'єкт злочину; судово-психіатрична експертиза щодо суб'єкта злочину тощо.

Виправдовувальний експертний висновок відповідями на запитання, поставлені слідчим або судом, містить заперечення щодо наявності в діях особи складу кримінального правопорушення, не містить достатніх доказів для доведення винності особи в суді. Як приклад виправдовувального висновку, можна розглядати експертизу трупа, що містить відомості про самоушкодження; висновок судово-імунологічної експертизи, яка не підтверджує групову належність потожирових нашарувань підозрюваного на знарядді злочину, вилученого під час огляду місця події.

Що стосується відношення до обставин, які підлягають доказуванню, то докази поділяються на прямі та побічні.

Прямим доказом експертний висновок може виступати у тому випадку, коли він своїм змістом підтверджує або спростовує обставини, які підлягають доказуванню. Тобто експертний висновок містить єдину відповідь на поставлене запитання – «так» або «ні».

Експертний висновок як побічний доказ не є однозначним у підтвердженні або заперечені обставин, які розглядаються і є такими, що підлягають обов'язковому доказуванню. Тобто висновки, виведені експертом під час проведення дослідження, можна тлумачити декількома способами, конкретної відповіді на поставлене запитання немає.

Побічні докази є такими значущими, як і прямі, на них будується обвинувачення або захист. Тому побічні докази, як і прямі, оцінюються лише у сукупності з іншими доказами. У тому випадку, коли непрямі докази виключають можливість інших висновків у справі й експертний висновок доповнює цю цілісну картину, побічні докази можна використати для висновку про винуватість або невиновність особи.

Оцінка висновку експерта слідчим і судом

Оцінка та використання висновку експерта – це розумовий процес, спрямований на виявлення значення цього засобу доказування для встановлення обставин розслідуваної події та прийняття слідчим подальших рішень. Установлені експертним дослідженням факти є підставою уявного відновлення події злочину та її динаміки, а також основа планування наступних слідчих дій для збирання відповідних фактичних даних у справі.

Оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, яка охоплює:

1) аналіз дотримання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи;

2) визначення відповідності висновку експерта завданню;

3) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта;

4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним у справі доказам;

5) перевірку віднесення до справи даних, що містяться у висновку.

У результаті оцінки висновку експерта слідчий / суд може прийняти одне з таких рішень:

1) визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення у справі;

2) визнати висновок неповним або недостатньо зрозумілим та у разі потреби призначити додаткову експертизу або допитати експерта відповідно;

3) визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та у разі потреби призначити повторну експертизу або провести інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

Використання висновку експертизи потребує від слідчого насамперед оцінки його як рівноправного доказу в системі збирання доказів у справі.

Висновок експерта надається для ознайомлення підозрюваному, обвинуваченому, іншим зацікавленим учасникам процесу. Заявлені ними клопотання, мотивовані незгоди і заперечення з приводу висновку експерта можуть стати основою для призначення повторної або додаткової експертизи.

Повідомлення про неможливість дати висновок

Матеріали, які надійшли для проведення експертизи, за наявності певних підстав можуть бути повернуті особі, органу, що призначили експертизу, без проведення експертного дослідження як керівником експертної установи, так і експертом.

Керівник експертної установи направляє письмове повідомлення відразу після надходження матеріалів в експертну установу й до організації проведення експертизи. Цей лист є адміністративним документом. Підставою направлення такого листа є очевидна неможливість вирішення питань, винесених на вирішення експерта, яка випливає після ознайомлення з ухвалою. Керівником експертної установи на адресу слідчого, прокурора, слідчого судді направляється лист із вказівкою причин неможливості проведення експертизи. Вважається, що експертиза у цьому випадку не відбулася. Якщо після усунення недоліків ці самі матеріали направляються в ту саму або іншу експертну установу знову, то новопризначена експертиза буде первинною.

Причиною направлення повідомлення про неможливість дачі висновку є наявність істотних недоліків у процесуальному оформленні матеріалів, представлених на експертизу. Ця підстава схожа з раніше вказаною для направлення листа керівником

експертної установи про повернення матеріалів без виконання, однак відрізняється тим, що порушення з'ясовуються тоді, коли експерт безпосередньо знайомиться з об'єктами, що надійшли на дослідження. Наприклад, перелік речових доказів, що надійшли в експертну установу та перебувають в опечатаній упаковці, відрізняється від об'єктів, вказаних у постанові про призначення експертизи.

Істотною причиною відмови від проведення експертизи є непридатність для дослідження об'єктів, що надійшли на експертизу. Непридатність об'єктів може бути обумовлена їх неправильним упакуванням, зберіганням, транспортуванням, що призвело до необоротних змін властивостей об'єктів, які перешкоджають вирішенню поставленого питання.

Причини, що перешкоджають дачі висновку, можуть бути не завжди очевидні відразу під час одержання матеріалів експертизи. У деяких ситуаціях експерт дійде висновку про неможливість вирішення питання в процесі проведеного дослідження.

Інформативність об'єкта мала, тобто кількість представленого матеріалу недостатня для дослідження або його якість така, що не дозволяє вирішити поставлене питання. Зазвичай це належить до зразків порівняння. Наприклад, невелика кількість порівняльних зразків підпису, незначне число і вага зразків ґрунту тощо, а також відсутність необхідних відомостей, без яких поставлене питання вирішити неможливо.

Оформлення ілюстративного матеріалу висновку

Додатки до висновку є його складовою частиною, істотним доповненням до тексту основного змісту. Ілюстративний матеріал, доданий до висновку експерта, подається в наочно-образній (замальовки почерку, фотознімки, фрагменти спектрограм тощо) або графоаналітичній формі (креслення, схеми, графіки, профілограми).

Ілюстративний матеріал використовується для пояснення і підтвердження словесного викладу висновку.

Фотознімки, додані до висновку, носять дослідний та фіксуючий характер і призначені для:

а) фіксації і дачі об'єктивного уявлення про загальний вигляд об'єктів, які надійшли на дослідження;

б) ілюстрації ходу й результатів проведеного експертного дослідження (наприклад, фіксація ознак, здатних індивідуалізувати об'єкт і тим самим скоротити словесний опис у дослідній частині висновку);

в) полегшення роботи експерта в процесі дослідження, розширення можливостей людського зору (наприклад, виявлення залитого чорнилом запису під час фотозйомки документа в інфрачервоних променях; мікрорельєфу поверхні, отриманого у разі збільшення до 1 000-х на оптичному мікроскопі або до 10 000-х – на електронному мікроскопі).

Призначення фотознімків у висновку подвійне: фіксація загального вигляду об'єкта й виділення досліджуваних експертом ознак. В останньому випадку фотографія стає методом дослідження та фіксації отриманих результатів, зіставлення порівнюваних об'єктів. Наприклад, спільна фотографія бічної поверхні кулі з місця події та експериментальної кулі, стріляної з цієї рушниці, на якій зображене відбиття слідів – відображень мікрорельєфу каналу ствола.

Результати дослідження, проведені за допомогою фізичних, хімічних та інших інструментальних методів дослідження, подають як графіки, таблиці, спектрограми, сигналограми тощо. Як схеми, креслення, подають зображення досліджених деталей, виробів, ситуацій. Найбільш часто цей вид ілюстрацій використовується під час проведення автотехнічної експертизи. Схеми дорожньо-транспортної події, додані до висновку, набувають значення функціональних, відображаючи поетапно розвиток ДТП у просторі й у часі.

Ілюстративний матеріал так само, як і висновок, підписується експертом та є органічною частиною висновку.

Правила рецензування висновку експерта

Метою рецензування висновків є вдосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості й обґрунтованості їх висновків.

Рецензування висновків експертів проводиться співробітниками експертної установи, які мають кваліфікацію судового експерта з тієї експертної спеціальності, за якою складено поданий на рецензування висновок, та не менше ніж трирічний стаж експертної роботи.

На рецензування подаються якісні копії висновків експертів і додатків до них. Під час проходження підготовки в експертній установі з метою отримання кваліфікації судового експерта фахівцем на рецензування подаються проєкти висновків.

Рецензування висновків експертів здійснюється у строк до 14 календарних днів.

Рецензія складається на бланку експертної установи окремо на кожний висновок експерта, вона також повинна містити розгорнуту характеристику висновку з погляду його відповідності вимогам законодавства про судову експертизу та застосування методів і методик проведення судових експертиз.

У рецензії зазначаються:

1) найменування висновку, його дата й номер, прізвище, ім’я, по батькові експерта, яким складено висновок, посада та кваліфікаційний клас судового експерта (для працівників експертної установи), експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата й номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк його дії;

2) дата складання рецензії;

3) дата надходження висновків на рецензування;

4) підстави для проведення рецензування;

5) дані про рецензента: прізвище, ім’я та по батькові, посада, кваліфікаційний клас судового експерта, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата й номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк його дії.

Якщо рецензентом встановлено, що висновок експерта містить недоліки, у рецензії зазначаються положення нормативно-правових актів та/або методик проведення судових експертиз (методичних рекомендацій), яких не дотримано експертом під час складання висновку.

За результатами рецензування рецензентом надаються рекомендації щодо вдосконалення роботи експерта та підвищення рівня його професійних знань. Рецензія підписується рецензентом.

Рецензія обговорюється на засіданні відповідного структурного підрозділу, про що у рецензії робиться відповідний запис, який посвідчується підписом керівника структурного підрозділу із зазначенням номера протоколу та дати проведення засідання, а також вона складається у трьох примірниках.

Правові проблеми регулювання процесу проведення судової експертизи

Закон України від 25 лютого 1994 року «Про судову експертизу» із значними змінами, які вносилися законодавцем включно до 2023 року, визначає правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності. Практика застосування закону показала важливість встановлених ним положень, а також потребу в подальшому вдосконаленні окремих його норм з огляду на те, що за час його правозастосування Верховною Радою України прийнято та введено в дію Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України, якими уточнено статус судового експерта й порядок призначення судових експертиз, а також місце й особливості судової експертизи в системі процесу доказування. Принципово нові підходи внесено в систему кримінального судочинства України з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України, новели якого суттєво торкнулися всіх без винятку стадій кримінального процесу, зокрема самого поняття й порядку призначення та проведення судової експертизи.

Правові проблеми регулювання процесу проведення судової експертизи визначено в законодавстві у сфері статусу суб'єктів призначення, проведення, оцінки й використання результатів судових експертиз, яке вимагає змістовного та редакційного вдосконалення. Це стосується як Закону України «Про судову експертизу», так і процесуальних кодексів. Прискіпливої уваги вимагає, зокрема, таке положення, що потребує правового врегулювання, а саме судовим експертом, з наукового погляду, може бути лише особа, яка має необхідні спеціальні знання для надання висновку з поставлених питань, а з процесуальної – особа, яка не перебуває в службовій або іншій залежності підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого або яка раніше не була ревізором у цій справі. Тому обмеження суб'єктів доказування у праві вибору експерта в галузі криміналістики, судової медицини та судової психіатрії суперечить принциповим нормам доказового права й повинно бути усунуто.

Організаційні проблеми регулювання процесу проведення судової експертизи

Важливими у вирішенні питань реформування організації судово-експертної діяльності є проблеми оптимізації наукової організації та управління інфраструктурою судово-експертної діяльності, що забезпечують практичну реалізацію її правових і методологічних основ. До таких проблем варто віднести:

• оптимізацію організаційних форм керування державними судово-експертними установами й недержавними експертними структурами;

• уніфікацію науково-методичної й інформаційної бази судово-експертних установ, організацію та координування науково-дослідної роботи в галузі судової експертизи;

• удосконалення методики та процедури атестації професійних судових експертів;

• організацію базового навчання фахівців у галузі судово-експертної діяльності гуманітарного й природно-технічного профілів;

• удосконалення методичної та профілактичної роботи судово-експертних установ, оптимізацію використання слідчими та судами можливостей судових експертиз.

Експертні помилки

Загалом експертну помилку можна визначити як невідповідне об'єктивній дійсності судження експерта або його дії, що не призводять до вирішення завдань експертного дослідження, або хибні судження, які являють собою результат сумлінної помилки.

Проблема експертних помилок є практично нерозробленою. Правильне рішення завдань залежить від можливостей і підготовленості експертів (рівня інтелекту, знань, навиків та умінь, інших особливостей особистості експерта). Водночас причина помилкового висновку експерта не завжди є слідством неправильних дій саме експерта. Його дослідження може бути проведене бездоганно, а зроблені висновки цілком відповідати отриманим результатам, але якщо вихідні для експертизи дані були помилковими або досліджувані об'єкти фальсифіковані тощо, висновок експерта в аспекті встановлення істини в справі буде помилковим.

Розрізняють три види експертних помилок: операційні; гносеологічні; процесуальні.

Операційні помилки – пов'язані з порушенням установлених вимог до послідовності дій експерта та до упорядкування висновку. Вони характерні майже для всіх етапів дослідження, здебільшого зустрічаються в практиці починаючих фахівців. Сутність цих помилок експерта на практиці характеризується такими факторами: в неправильній вказівці в тексті висновків дат надходження матеріалів, винесення постанови, номера справи тощо; у відсутності результатів дослідження одного із питань.

Гносеологічні помилки – пов'язані, власне, з вирішенням завдань експертом, їх поява залежить від багатьох причин: від теоретичної та практичної підготовки експерта, його досвіду, особливо

під час проведення складних експертних досліджень, що рідко зустрічаються в експертній практиці; від наукової розробленості окремих положень судової експертизи і, нарешті, від інтелектуальних можливостей експерта. Зі свого боку гносеологічні помилки можна підрозділити на логічні та фактичні (предметні). Логічні – це «помилки, пов'язані з порушенням у змістовних розумових актах законів і правил логіки, а також із некоректним застосуванням логічних прийомів і операцій». Фактичні, або предметні, помилки – перекручене уявлення про відношення між предметами об'єктивного світу.

Помилки процесуального характеру – полягають у порушенні експертом процесуальних норм режиму і процедури експертного дослідження. До них належать: вихід експерта за межі своєї компетенції, зокрема його вторгнення у сферу правового характеру; дача висновку з питань, рішення яких не вимагає спеціальних пізнань; необґрунтовані, недостатньо мотивовані висновки або обґрунтування висновків досягнуто не результатами дослідження, а матеріалами кримінального провадження; невідповідність обсягу проведеного дослідження та відповідей експерта на поставлені йому запитання; недотримання встановлених законом правил упорядкування висновку експерта, зокрема відсутність у висновку необхідних реквізитів; внесення профілактичних пропозицій, які базуються на необґрунтованих спеціальних знаннях експерта.

Поняття, завдання та основні принципи експертної профілактики

Експертна профілактика є обов'язковим елементом експертних технологій, а в літературі розглядається як наукова категорія та впродовж десятиліть привертає увагу вчених: криміналістів, експертологів і процесуалістів.

Експертна профілактика – це діяльність експерта, який виявляє під час проведення експертних досліджень обставини, які сприяли (могли сприяти) здійсненню злочинів.

Під принципами експертної профілактики треба розуміти ті основні умови, які визначають гносеологічну спрямованість експертних досліджень.

Основними принципами організації профілактичної діяльності є:

• плановість – планова, послідовна розробка профілактичних пропозицій;

• забезпечення контролю за здійсненням профілактичних заходів: повідомлення в компетентні органи, установи щодо запропонованих профілактичних заходів, відстежування їх подальшої долі та їх дієвості;

• налагодження взаємодії експертних установ із слідчими й оперативними службами під час здійснення профілактичної діяльності, яка проводиться через них;

• доцільність і прийнятність (передусім з економічної точки зору) профілактичних рекомендацій і пропозицій, тобто можливість втілення в життя профілактичних рекомендацій, які принесуть прогнозовані результати.

У процесі зростаючої ролі експертної профілактики, перетворення її в безпосередню продуктивну силу, без якої не можна вирішити жодного завдання у сфері економічного і соціального життя людей, з особливою гостротою ставиться питання про її призначення, цілі та завдання розвитку.

Основними завданнями й напрямами експертної профілактики є:

– розробка й удосконалення методів і прийомів виявлення причин злочинів та умов, які їм сприяють, з урахуванням їх особливостей;

– виявлення та дослідження особливостей типових результатів експертного дослідження, надання на їх основі рекомендацій щодо попередження злочинів;

– визначення комплексу профілактичних заходів із захисту різних об’єктів від злочинного посягання, найбільш дієвих у кожній з виділених ситуацій;

– розробка заходів попередження певного виду злочинів.

Саме комплекс цих завдань, які можуть бути вирішені специфічними експертними методами та засобами, визначає предмет експертної діяльності щодо попередження злочинів.

Форми та стадії експертно-профілактичної діяльності

Експертна профілактика має дві форми:

– процесуальну, коли відповідний документ (висновок, повідомлення) надсилається слідчому (суду);

– непроцесуальну, коли у конкретній справі чи в результаті узагальнення експертної практики повідомлення (довідка) надсилається безпосередньо відомству, організації чи підприємству, від яких залежить вжиття відповідних профілактичних заходів.

До непроцесуальної форми експертної профілактики належить також надання практичної допомоги у здійсненні профілактичних заходів в органах нотаріату, соціальної допомоги населенню, в автогосподарствах, у проведенні роз'яснювальної роботи (лекції, семінари, інструктаж) для певної аудиторії чи широких кіл громадськості.

Оцінка проведеної профілактичної роботи як процесуальної, так і непроцесуальної не змінюється залежно від того, чи свідчать про встановлення відповідних криміногенних факторів або розробку профілактичних рекомендацій щодо їх усунення. У випадках коли у слідчого (суду) виникли будь-які неясності, пов'язані із запропонованими профілактичними рекомендаціями, необхідні додаткові роз'яснення чи уточнення (так, як і для оцінки криміногенних факторів, для усунення яких розроблені ці рекомендації), може бути проведений допит експерта (спеціаліста). Дані, викладені в межах цієї процесуальної дії, можуть бути використані для подальшого усунення виявлених недоліків.

Стадії експертно-профілактичної діяльності:

1. З'ясування завдань експертизи, ознайомлення з надісланими речовими доказами, матеріалами справи, можлива оцінка їх з профілактичного погляду.

2. У разі потреби ознайомлення з відповідними нормативними актами, методичними вказівками, літературними даними, матеріалами раніше проведених експертиз, профілактичними обставинами, зареєстрованими в експертній установі, які мають безпосереднє відношення до вирішення поставленого завдання.

3. Висунення на основі отриманих даних версії про можливі напрями профілактичної роботи, обставини, на яких потрібно зосередити увагу.

4. Проведення роздільного аналізу досліджуваних об'єктів та обставин, які можуть сприяти правопорушенням. У разі потреби повинні використовуватися технічні засоби, проводитися експерименти, фотографування. Якщо у справі досліджується багато об'єктів, то доцільно в спеціальній розробці фіксувати порушення, які повторюються, що дозволить їх у належний спосіб згрупувати. Тут же фіксуються дані, які вказують на необхідність порівняльного дослідження об'єктів. Під час дослідження експерт має враховувати відомості, які містяться в криміналістичній та іншій спеціальній літературі й експертній практиці, які дозволили б йому виявити обставини, типові для такого випадку.

5. Ознайомлення в разі потреби на місці з конкретними особливостями обставин події та окремих об'єктів, вимагання додаткових матеріалів, якщо під час дослідження в цьому виникає потреба.

6. Проведення в разі потреби порівняльних досліджень.

7. Оцінка результатів дослідження з метою виявлення обставин, які сприяли правопорушенню, та розробка рекомендацій для їхнього усунення.

8. Оформлення результатів досліджень.

Виявлення експертом обставин, які сприяють правопорушенням

Специфіка профілактичної роботи в тому, що вихідна інформація, яка отримана з процесуального джерела, наприклад у разі вивчення речових доказів, зразків або матеріалів справи, але не використана за певними причинами під час учинення профілактичної діяльності експерта, в подальшому може бути підставою для профілактичної роботи, що проводиться в непроцесуальній формі в експертному закладі.

Вихідна інформація може отримуватися під час проведення однієї експертизи або кількох, її можна доповнити вихідною

інформацією, яка отримується з матеріалів узагальнення експертної практики.

За допомогою спеціальних знань отримують максимальну кількість обставин, які сприяють правопорушенням. Розробка рекомендацій з метою їх усунення, особливо під час дослідження документів, потребує застосування комплексу певних знань.

Профілактична діяльність здійснюється в процесуальній формі в тих експертних закладах, де є можливості для доповнення вихідної інформації під час проведення експертизи. У разі відсутності таких можливостей вона в подальшому здійснюється в непроцесуальній формі.

В окремих випадках експерти відмовляються від профілактичних рекомендацій у зв'язку з відсутністю в їх розпорядженні необхідних інформативних матеріалів. З метою усунення цих недоліків і підвищення ефективності профілактичної роботи проводяться організаційно-методичні заходи, наукові розроблення й узагальнення практики. Однак рівень пізнань експертів і працівників органів розслідування й суду в галузі експертної профілактики підвищується недостатньо. У багатьох судово-експертних закладах відсутні належні умови для проведення такої роботи. Це пов'язано з тим, що на сьогодні судово-експертні заклади Міністерства юстиції України не мають належної інформації, яка б дала змогу експертам більш ефективно й однаково проводити профілактичну роботу, поліпшила б діяльність співробітників правоохоронних органів щодо виявлення й усунення криміногенних факторів.

Виявлення експертом обставин, які сприяють правопорушенням, і розроблення рекомендацій щодо їх усунення залежить від вихідної інформації, якою він володіє, незалежно від того, в процесуальній або непроцесуальній формах здійснюється профілактична робота. Під вихідною інформацією для проведення профілактичної роботи розуміють ті відомості, за допомогою яких співробітник судово-експертного закладу визначає можливість виявлення й обґрунтування з конкретного кримінального провадження (кількох проваджень) обставин, які сприяли правопорушенням, і формує рекомендації щодо їх усунення.

Ця інформація дає можливість визначати адресата профілактичної роботи. Вихідна інформація може міститись як у процесуальних, так і в непроцесуальних джерелах.

Способи фіксації експертної профілактики та засоби щодо підвищення її ефективності

Фіксація результатів профілактичної діяльності експертів здійснюється в різних документах (висновках, повідомленнях, листах), в яких містяться результати профілактичної роботи, яка проводиться в процесуальній і непроцесуальній формах (з викладенням формулювань дослідницької частини, її синтезу, висновків, порядку посилань на нормативні акти та ДСТУ, можливих адресатів тощо), формі запиту, нагадування, інформації, що направляються правоохоронним органам з метою більш оперативного й успішного використання рекомендацій експертів. Варто встановити певну єдність у формах документів (журнали, довідки тощо), що містять відомості про криміногенні фактори, встановлені експертом, інформація про які за певних причин тактичного або іншого характеру не була повідомлена слідчому й суду. Наявність в експертних закладах даних з профілактики правопорушень дала б змогу правильно орієнтувати співробітників правоохоронних органів про можливі напрями найбільш успішного використання з профілактичною метою спеціальних знань.

З метою активізації методичної судово-експертної роботи з питань профілактики правопорушень корисні були б зразки текстів лекцій і планів практичних занять для слідчих і суддів певних категорій, співробітників різних закладів і організацій (відділів кадрів, органів соціального забезпечення, пунктів прокату, ощадних кас, поштових відділень, нотаріатів), а також тексти лекцій для населення. Ці матеріали на місцях могли б доповнюватися конкретними фактами та відомостями з інформаційних фондів.

Вихідна інформація важлива для прогнозування способів вчинення злочинів і розроблення заходів їх припинення. У більшості випадків прогнозування можливе за результатами узагальнення

кримінальних справ, вихідна інформація за якими зафіксована в судово-експертних закладах.

Судово-експертна профілактика виступає як підсистема більш загальних систем боротьби зі злочинністю. Такий підхід дає змогу правильно пізнати сутність експертної профілактики та забезпечити її подальший розвиток як у теоретичному аспекті, так і в практичній діяльності. Для успішного функціонування й подальшого розвитку судово-експертної профілактичної діяльності повинна бути створена окрема теорія експертної профілактики, що зможе систематизувати експертні знання, пояснити закономірності її функціонування та прогнозувати її розвиток у загальній системі попередження злочинності.

Тому з метою підвищення ефективності судово-експертної профілактичної діяльності необхідно:

– прийняти нормативний акт, який би регламентував профілактичну діяльність взагалі та судово-експертну профілактичну діяльність зокрема;

– здійснювати узагальнення судово-експертної практики за об'єктом експертного дослідження, технологією та іншими ознаками;

– до узагальнень судово-експертної практики залучати слідчих, щоб вона отримала реалізацію як подання, яке є процесуальним документом, обов'язковим для виконання;

– розробити заходи обміну досвідом у профілактичній діяльності між судовими експертами;

– розробити методичні рекомендації проведення судово-експертного профілактичного дослідження.

Судово-балістична експертиза

Судово-балістична експертиза – різновид криміналістичної експертизи щодо дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів і слідів пострілу для встановлення фактів, пов'язаних із застосуванням цієї зброї. Для дослідження вибухових речовин і припасів призначається вибухово-технічна експертиза.

Об’єктами судово-балістичної експертизи є:

• вогнепальна зброя; боєприпаси (патрони та їхні частини); приладдя для обслуговування вогнепальної зброї (кобури, чохли тощо); схованки (наприклад, книжки з вирізаними заглибленнями); пристрої, що не є вогнепальною зброєю, але мають з нею схожість (стартові, будівельні пістолети тощо); спеціальні прилади для спорядження рушничних гільз; смужки, зливки свинцю; пресформи для відливання снарядів; шматки повсті, картону, паперу та інших матеріалів;

• речовини: димний й бездимний порох, маса сірникових головок; кіптява пострілу на зброї, гільзах; кіптява, вилучена з долоней рук того, хто стріляв; часточки металу на інструментах, що використовувалися для перероблення патронів і зброї; частинки мастил, іржі на вмістилищах зброї (кобурах, схованках тощо);

• пошкодження: кульові та шрітні; роздуття й розриви дул; деформації гільз, куль.

Під час дослідження зброї та боєприпасів судово-балістична експертиза вирішує завдання:

– класифікаційні;

– діагностичні;

– ідентифікаційні.

Класифікаційні дослідження сприяють установленню виду зброї, її системи або моделі за стріляними гільзами та кулями, що виявлені на місці події.

Діагностичні дослідження сприяють з’ясуванню: чи належить наданий експертові предмет до вогнепальної зброї; його технічний стан; спосіб виготовлення, зміст знищених маркувальних позначень, які були на ній.

Ідентифікаційні дослідження мають завдання: визначення конкретного екземпляра зброї, з якої були відстріляні снаряди (кулі, шроти, картеч) і гільзи; встановлення наявності або відсутності зв’язку між боєприпасами й матеріалами, виявленими на місці події, та боєприпасами й матеріалами, виявленими у конкретної особи.

Для вирішення класифікаційних і діагностичних завдань представляти експерту певні зразки не потрібно.

Для ідентифікації зброї на експертизу, крім куль, гільз, виявлених на місці події, направляють зброю, з якої, можливо, стріляли.

Якщо до зброї є патрони з маркуванням, схожим на те, яке є на гільзах, що підлягають дослідженню, тоді треба й їх надати експертові.

Експериментальним відстрілом експерт сам отримає зразки для порівняння.

Вилучені слідчим бойові припаси, шріт, пижі в лабораторних умовах піддаються дослідженню для з'ясування їх конструкції, способу виготовлення та хімічного складу матеріалу, а також ототожнення інструментів, що використовувалися під час їх виготовлення.

Для балістичного дослідження застосовують оптичні прилади (мікроскопи МСК-1, МС-51), прилад РФ-4 – для отримання фотографічного зображення розверстки кулі зі слідами, полів нарізів каналу дула.

Порівняльне дослідження слідів на кулі (гільзі), виявлених на місці події, та слідів на кулі (гільзі), отриманих експериментально в кулевиловлювачі, проводиться у спосіб безпосереднього їх спостереження під порівняльним мікроскопом і за збільшеними фотографіями. Фотографічні ілюстрації обов'язково додаються до висновку експерта.

Трасологічна експертиза

Трасологічна експертиза – це дослідження слідів, слідоутворювальних, слідосприймальних об'єктів (носіїв) та інших матеріалів кримінального провадження, що здійснюється особами, які володіють спеціальними знаннями в галузі трасології, для встановлення фактичних даних, які використовуються як докази.

Джерелом інформації, необхідної для вирішення експертних завдань трасологічної експертизи, є сліди людини, знарядь, механізмів, транспортних засобів, тварин, речова обстановка місця події в натурі або зафіксована на фотознімках і в протоколах огляду. Багатогранність досліджень пояснюється численними та різноманітними об'єктами, окреслити коло яких практично неможливо.

Вони класифікуються за об’єктом на чотири великі групи (види), а кожна з них – на підгрупи (підвиди). До першої групи належать сліди людини; вони охоплюють сліди рук, ніг, зубів, губ, інших ділянок голови (шкіряного покриву). Як супутні слідам людини, до цієї групи входять сліди взуття (шкарпеток), сліди одягу та пошкоджень на ньому, сліди нігтів тощо. До другої групи належать сліди знарядь, інструментів, механізмів та їх частин. Проводяться експертні дослідження знарядь та їх слідів, вузлів, замків, пломб, виробів масового виробництва, встановлення цілого за його частинами тощо. До третьої групи відносять сліди транспортних засобів та їх деталей. Досліджують ходові й такі, що виступають, частини окремих деталей та їх фрагменти. Четверта група – це сліди тварин. Досліджують сліди ніг, лап, зубів, кігтів, підкови та клейма.

Предметом трасологічної експертизи є фактичні дані, що встановлюють на підставі спеціальних знань, закономірностей відображення доказової інформації в слідах, і розробка методів і засобів виявлення, фіксації, дослідження слідів та їх використання у процесі досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. Предметом будь-якого трасологічного дослідження є зовнішня будова слідоутворювального об’єкта, умови й механізм слідоутворення та їх зв’язок з обставинами події, яка розслідується.

У межах трасологічної експертизи вирішуються ідентифікаційні, діагностичні, ситуалогічні та класифікаційні завдання.

Ідентифікаційні завдання, залежно від виду трасологічних експертиз, поділяють на встановлення тотожності та групової належності людей, знарядь, механізмів і тварин, що залишили сліди, а також встановлення тотожності цілого за частинами.

Вирішення діагностичних завдань спрямоване на виявлення, фіксацію слідів; визначення їх придатності для ідентифікації; встановлення часу та механізму впливу, який зумовив появу слідів (напрям зламу, взаємне розташування та місце зіткнення транспортних засобів тощо). Встановлюють послідовність виникнення слідів, властивості досліджуваних об’єктів, наприклад справність замка. Вирішуючи реконструктивне завдання, експерт відновлює

(реставрує) властивості об’єкта, які останній втратив у зв’язку з певною подією, наприклад властивості спаленого виробу за збереженими частками або мікрочастками, які знайдені на місці події. У вирішенні таких завдань велике значення мають дані щодо виробів масового виробництва (ґудзики, пряжки та інша фурнітура).

Ситуаційні завдання експерти вирішують у результаті комплексного дослідження речової обстановки місця події. У дослідженні ситуації поряд зі слідами та іншими об’єктами, які становлять речову обстановку місця події, експерти враховують і використовують результати аналізу всіх факторів, що впливають на механізм події (метеорологічні умови, освітлення, час доби, фізичний стан учасників події тощо). У результаті комплексного вивчення речової обстановки місця події виявлені на ньому сліди групуються за видами, механізмом утворення, місцем виявлення, визначається зв’язок між ними, встановлюється причинний зв’язок з особливостями обстановки події кримінального правопорушення.

У ряді випадків класифікаційні завдання розглядають як особливий різновид завдань, проміжних між ідентифікаційними та діагностичними, або ж як ідентифікаційні (різновид так званої групофікації), або ж їх відносять лише до діагностичних. У дійсності класифікаційні завдання належать і до діагностичних, і до ідентифікаційних завдань. Виокремлення класифікаційних завдань здебільшого має умовний характер. В ідентифікації як процесі дослідження вирішення класифікаційного завдання в одному випадку є етапом дослідження, коли об’єкт, що перевіряється, відносять до певного, заздалегідь встановленого, класу об’єктів, наприклад встановлюють, що слід ноги залишено взуттям, яке належить до класу спортивного взуття. В іншому випадку за відсутності об’єкта, який перевіряється, можна судити про апріорно визначену класифікаційну групу, наприклад встановлення статі, приблизного росту людини. Під час діагностичного дослідження вирішенням класифікаційного завдання буде встановлення певної обставини у випадку, коли наукою заздалегідь визначені класи та стан усередині цих класів певних об’єктів і стан досліджуваного об’єкта відповідає одному з цих класів.

Дактилоскопічна експертиза

Дактилоскопічна експертиза – різновид експертизи, яка проводиться для встановлення обставин події та особистості людини. Водночас використовуються сліди папілярних візерунків і властивості особи. Об'єктами дактилоскопічної експертизи є сліди папілярних візерунків та об'єкти, на яких вони могли відобразитися.

Існує три види завдань дактилоскопічної експертизи: ідентифікаційні, ситуаційні та діагностичні. Усі три види нерозривно пов'язані між собою і переважно не можуть вирішуватися одне без інших.

Ідентифікаційне завдання в дактилоскопічній експертизі – це встановлення тотожності особи за сукупністю загальних та окремих ознак, що відобразилися у сліду.

Ситуаційне завдання експертизи полягає у встановленні механізму події або її елементів з огляду на результати дослідження ситуації за слідами. Вирішення ситуаційних завдань пов'язане з дослідженням властивостей і процесів, що визначають механізм та умови взаємодії об'єктів під час події. Об'єктом ситуаційної експертизи є подія злочину, яка відобразилася не лише в окремих слідах, а й здебільшого у речовій обстановці місця події загалом.

Діагностичні дослідження встановлюють фактичні обставини на основі самих матеріальних об'єктів: їх слідів, інших відображень фізичних процесів, що супроводжували вчинення злочину, засобом щодо дослідження властивостей і стану об'єкта, його відображень, результатів дії (події), співвідношення фактів (подій, дій).

Взаємодія об'єктів на місці події не обмежується відображенням ознак одного об'єкта на іншому, оскільки у слідоутворенні можуть брати участь й інші об'єкти, які впливають на механізм взаємодії і надають йому своєрідного характеру. Сукупність конкретних умов відображення рельєфу слідоутворювального об'єкта характеризує механізм слідоутворення, оскільки в кожному окремому випадку саме він визначає особливості відображення ознак та їх взаємозв'язок.

Одним із важливих діагностичних завдань є встановлення давності утворення слідів рук на місці їх виявлення, оскільки це дає змогу визначити часові характеристики вчинення злочину. Під час встановлення відносної давності утворення слідів рук необхідно звертати увагу на ступінь забрудненості слідів, висоту і ширину папілярних гребінців, які з часом зменшуються, чіткість і контрастність папілярних ліній тощо. До того ж необхідно враховувати всі фактори, які впливають на процес старіння сліду.

Процес експертного дослідження з метою ідентифікації складається з кількох послідовних етапів: підготовчий етап, роздільний аналіз, порівняльне дослідження, складання висновків. Під час роздільного аналізу окремо досліджують слід (чи його копію) та об'єкт (експериментальні зразки), який міг залишити слід на місці події. Основним завданням етапу є виявлення й вивчення загальних і окремих ознак зовнішньої будови, які відбиті в сліду та притаманні об'єкту. Спочатку виявляються загальні ознаки папілярного візерунка (його тип і вид, взаємне розташування частин та елементів узору, загальна спрямованість окремих потоків ліній узору, його розмір, ширина ліній узору, загальна кількість деталей в узорі тощо), а потім окремі ознаки (початок і кінець лінії, місток, гачок, розвилок, згинання, потоншення чи потовщення папілярної лінії, форми країв, пори тощо).

Експертиза слідів папілярних узорів базується на загальних принципах криміналістичної експертизи та складається з чотирьох стадій: попереднє дослідження, детальне дослідження, оцінка результатів і формулювання висновків; оформлення матеріалів дослідження.

Техніко-криміналістична експертиза документів

Техніко-криміналістична експертиза документів належить до традиційних криміналістичних експертиз і виокремлена в самостійний рід завдяки специфіці предмета експертизи, досліджуваних об'єктів і вирішуваних завдань.

Предметом техніко-криміналістичної експертизи документів є фактичні обставини, пов'язані з виготовленням документів,

ототожненням матеріалів документів і технічних засобів виготовлення документів, які можуть мати значення доказів у кримінальних провадженнях, цивільних, адміністративних і господарських справах.

Техніко-криміналістичне дослідження документів містить дослідження реквізитів документа та його матеріальної субстанції (матеріалів документа).

Реквізити документа – це узагальнена назва текстів, зображень, що виконані поліграфічним способом або на друкувальних пристроях; рукописних записів, підписів, відбитків печаток і штампів тощо.

Матеріали документа – це умовна назва матеріалів і речовин, призначених для виготовлення документів: матеріали письма (застосовуються для виконання реквізитів у документі), основа документа (папір, картон, пластмаса), допоміжні матеріали (застосовуються для скріплення частин документів, корегування реквізитів тощо). До матеріалів документа відносять також речовини, які використовуються із злочинною метою для видалення або внесення реквізитів до документів.

Об’єктами технічної експертизи документів є: різні документи; вироби з матеріалів, призначених для виготовлення документів (паперово-білові вироби, ємності з матеріалами письма, копіювальний папір, стрічка для знакодрукувальних апаратів); технічні засоби, призначені для виконання реквізитів (пишучі прилади, знакодрукувальні апарати, засоби розмножувальної техніки, друкарські форми, компостери); технічні засоби, призначені для обробки, брошурування документів; речовини (вироби), призначені для змінення змісту документів (паста-штрих, корегувальний папір, засоби для видалення плям тощо); предмети, які не є документами в буквальному розумінні цього слова, але досліджуються за методиками, розробленими для типових об’єктів технічного дослідження документів. Останніми з названих можуть бути вироби з різних матеріалів (деревини, металу, кераміки, тканини, хутра, шкіри тощо), на яких необхідно виявити слабко видимі або невидимі записи, відбитки печаток, встановити природу забарвлюючої речовини, якою виконано записи на предметах; вироби з

паперу та картону (зокрема, тара, мотузки, вироби санітарно-гігієнічного призначення, матеріали для пакування й обгортання, деталі промислово-технічних і побутових приладів тощо).

Система типових об'єктів техніко-криміналістичної експертизи включає не лише предмети, а й елементи предметів, стосовно яких може бути поставлено самостійне завдання. За матеріальною природою типові об'єкти можна поділити на такі групи:

– предмети (речі): документи, технічні засоби, призначені для виготовлення документа, вироби з матеріалів документів;

– предмети, що не є за призначенням і матеріальною природою документами, але мають таку саму інформаційну сутність і досліджуються за методиками, розробленими для дослідження документів;

– матеріальна субстанція документа (матеріали документа);

– сліди: відображення технічних засобів, призначених для виготовлення документа (штрихи пишучого приладу, відбитки друкарських форм, відображення брошурувальних, різальних та інших засобів, призначених для обробки документа); відображення різного впливу (найчастіше механічного та хімічного), які з'явилися в процесі «життя» документа; матеріальні утворення невідомої природи, які причинно пов'язані з досліджуваною подією і стосовно яких є припущення щодо їх належності до об'єктів техніко-криміналістичної експертизи, а саме до виробу з матеріалів документів.

Під час проведення техніко-криміналістичної експертизи вирішуються діагностичні, ідентифікаційні та класифікаційні завдання. Загальними діагностичними завданнями є такі:

– встановлення способу виготовлення документа;

– визначення часу виготовлення документа або його окремих частин;

– встановлення факту та способу внесення змін до документа;

– виявлення первинного змісту документа.

Встановлення способу виготовлення документа полягає у визначенні прийомів і засобів, використаних для його виготовлення. Це може бути як самостійною метою дослідження, так і необхідним етапом дослідження документів під час вирішення

більшості завдань ТЕД: встановлення давності виконання документа; факту та способу внесення змін до документа; виявлення первинного змісту документа, що піддавався змінам; виявлення «згаслих» і знебарвлених текстів; ідентифікація технічних засобів, пишучих приладів і певного обсягу матеріалу; встановлення належності частин одному документу.

Визначення абсолютної давності виготовлення документа є одним з важливих завдань ТЕД. Це завдання ставиться у випадках, коли необхідно встановити час виконання документа, наприклад з метою визначення часу вчинення злочину, факту підробки документа у разі неможливості його виконання відповідно з датою, що в ньому зазначена. Визначення абсолютної давності виготовлення документа потребує його всебічного дослідження: змісту, реквізитів, матеріалів. Для визначення давності виконання документа його розглядають як систему ознак, характерних для певного періоду часу. Ці ознаки можуть діставати вияв у специфіці змісту документа та його окремих реквізитів, у структурно-розмірних характеристиках штрихів, зумовлених споживацьким призначенням пишучого приладу, технічного засобу, а також часовими змінами у характеристиках цих засобів у процесі їх експлуатації у певний період часу, в особливостях складу та властивостей матеріальної субстанції документа, зумовлених споживчим призначенням матеріалу письма у штрихах та основи (паперу, картону), а також змінами у складі й властивостях матеріалів у період використання документа.

Встановлення фактів видалення записів, додання нових за допомогою дописки або допечатки, повної або часткової заміни реквізитів (наприклад, заміни фотознімків володаря документа) здійснюється засобами дослідження реквізитів і матеріалів документа (виявлення змін у складі та властивостях матеріалів документа). Вирішення питання щодо дописки або додрукування можливе за допомогою порівняльного дослідження складу забарвлюючої речовини в штрихах фрагментів записів документа. Під час вирішення питання щодо переклеювання фотокартки досліджується природа речовини клею на фотознімку та документі з метою встановлення наявності клею двох видів.

Ефективність виявлення первинного змісту документів залежить від способу внесення змін до документа, інтенсивності впливу на документ. Дослідження на зазначений предмет доцільно починати з вивчення документа у фільтрованих ультрафіолетових променях. Це дасть змогу отримати загальне уявлення про стан документа і про можливий вплив на нього будь-яких речовин. У разі виявлення первинного змісту, видаленого завдяки підчистці, застосовують дослідження на просвіт, мікроскопічне дослідження, зокрема із використанням прийомів цифрової фотозйомки. Під час виявлення первинних записів, що видалені за допомогою травлення, доцільно провести фотографування у відбитих ультрафіолетових променях, вивчити картину люмінесценції, збудженої ультрафіолетовими променями, картину інфрачервоної люмінесценції, застосувати прийоми комп'ютерної обробки зображень.

Об'єктами експертизи реквізитів документів є реквізити та технічні засоби, які використовуються для виготовлення документів, внесення змін до змісту документа, для обробки документа. Реквізити документа за способом виконання поділяють на такі групи:

– рукописні реквізити (тексти, короткі записи, підписи);

– відбитки друкарських форм (відбитки печаток і штампів, зображення компостерів і перфораторів, знакодрукувальних апаратів);

– наклеєні реквізити (фотознімки, марки, голографічні зображення, ярлики).

Цей вид експертизи вирішує завдання: встановлення способу виконання реквізитів документів; визначення давності виконання (нанесення) реквізитів документів; встановлення факту та способу зміни реквізитів документів; встановлення первинного змісту реквізитів; виявлення слабко видимих, невидимих і таких, що не читаються, реквізитів; ідентифікація технічних засобів, що використовувалися для виконання реквізитів документа.

Експертиза холодної зброї

Експертиза холодної зброї – вид криміналістичної експертизи, основним завданням якої є встановлення належності до холодної зброї ножів, кинджалів, кастетів і подібних за призначенням предметів заводського, кустарного та саморобного виготовлення.

До холодної зброї належать знаряддя і пристосування, які відповідають стандартним зразкам чи історично виробленим типам, або незвичні предмети, завдяки яким спричиняється колючий, ріжучий, рублячий, ударний або роздроблювальний ефект і призначені для нападу й активного захисту.

Під час аналізу виявлених криміналістичних ознак треба брати до уваги те, що визначальною для визнання конкретного предмета (пристрою) холодною зброєю є сукупність ознак: основне цільове призначення; конструктивні особливості уражуючого елемента (наприклад, для клинка – форма, розміри, загострення леза, форма та розташування вістря щодо поздовжньої осі); конструктивні особливості руків'я (зручність утримання, наявність, форма та розміри кутику або обмежувача); конструктивні особливості з'єднання руків'я з уражуючим елементом; міцність і пружність конструкції загалом; можливість ураження цілі.

Сліди дії холодної зброї на тілі людини й одежі досліджуються судово-медичною експертизою, сліди її дії на інших об'єктах – трасологічною експертизою з використанням методик ототожнення об'єктів за статичними (натискування, удари) та динамічними (ковзання) слідами.

У процесі застосування холодної зброї утворюються пошкодження, які часто супроводжуються відокремленням часток об'єктів, що були піддані механічній дії. Ці частки (мікрочастки), які одержали назву «нашарування», майже завжди можна виявити на поверхнях холодної зброї, які вступали в контакт з об'єктами. Експертиза нашарувань структурно належить до експертиз речовин і матеріалів (крім нашарувань походженням з тіла людини).

Оцінка висновку експертизи холодної зброї не має якихось істотних особливостей. Коли у висновку обґрунтовано твердження, що предмет не належить до холодної зброї, справа має бути закрита (якщо немає інших обвинувачень) за відсутністю складу злочину.

Почеркознавча експертиза

Почеркознавча експертиза – судова експертиза, основним завданням якої є ідентифікація виконавця рукописного тексту, цифрових записів і підпису. Почеркознавча експертиза вирішує і деякі неідентифікаційні завдання: встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисне зміненим почерком із підробкою (імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця, а також належності його до певної вікової групи.

Предмет почеркознавчої експертизи становлять факти й обставини, які експерти встановлюють на основі спеціальних знань у галузі судового почеркознавства, що структурно входять у криміналістичну техніку.

Об'єктами почеркознавчої експертизи є:

– тексти – вид рукопису, змістова сторона якого зафіксована за допомогою буквених та/або цифрових позначень;

– підписи – вид рукопису, який відображає прізвище (ім'я, по батькові) особи у вигляді букв та/або умовних писемних знаків і має призначення засвідчити особу;

– короткі записи – вид рукопису, змістова сторона якого зафіксована за допомогою одного-трьох слів чи однієї-семи цифрових позначок.

Методика почеркознавчої експертизи передбачає чотири стадії дослідження:

1) попереднє ознайомлення з матеріалами (вивчення матеріалів кримінальної справи, ознайомлення з документами – речовими доказами і зразками, із запитаннями, які поставлені перед експертом, та ін.);

2) роздільне дослідження (здійснюється роздільне вивчення документа – речового доказу та зразків для порівняльного дослідження; провадиться виявлення загальних і окремих ознак письма та почерку);

3) порівняльне дослідження (виявлені ознаки зіставляються; результати порівняння заносяться до спеціальних таблиць – розробки);

4) оцінка наслідків і формулювання висновків (оцінюється індивідуальна сукупність виявлених ознак; експерт робить висновок про наявність або відсутність індивідуальної тотожності).

Існують певні особливості дослідження почерку, що зазнав навмисних змін. Найбільш поширеними видами навмисного змінення почерку є скоропис не маскування (навмисна зміна зовнішнього вигляду почерку); наслідування друкованого почерку (той, хто пише, обирає для себе новий вид письма, яким він зазвичай не користується); зміна особою пишучої руки (виконання письма лівою рукою); імітація чужого почерку (наслідування почерку іншої особи); наслідування шкільних прописів; наслідування недостатньо виробленого почерку. Так, ознаками зміни особою пишучої руки є розлад координації рухів, нестійкий нахил, нерівномірність розташування літер щодо горизонтального рядка, ознаки «дзеркальності» окремих елементів, розмір і розставляння літер, злами овальних і вертикальних штрихів тощо.

Під час дослідження експерт має виявити ознаки, що виникли внаслідок навмисного спотворення почерку. Встановлюються стійкі ознаки і їх достатність для ідентифікації особи, яка писала.

Підпис – особливий вид рукопису, який відображає прізвище особи або умовні письмові знаки та має посвідчувальне значення. Підпис виконується власноручно. Особливістю підпису є малий обсяг графічного матеріалу та графічні ознаки.

До графічних ознак підпису належать:

1) розчерк (напрямок завершального штриха);

2) співвідношення рядків основи письма та верхніх закінчень штрихів;

3) гладіолаж (зменшення розміру штрихів до кінця підпису);

4) положення підпису щодо тексту документа (топографічна ознака). Підписи можуть мати різну транскрипцію: літерну, безлітерну, змішану.

Методика дослідження підписів базується на загальних почеркознавчих положеннях (охоплює чотири основні стадії), але має певну специфіку. Дослідження підпису варто розпочинати з таких ознак, як транскрипція, загальний вигляд, ступінь виробленості. Під час дослідження підпису, виконаного з наслідуванням або спотворенням, виявляють ознаки, які є відмінними чи збігаються.

Судово-портретна експертиза

Судово-портретна експертиза – це визначення особистості людини на основі дослідження особливостей її зовнішності за допомогою різних матеріальних даних (фотографій, малюнків, відеозапису). Об'єктом дослідження можуть слугувати посмертні маски, стоматологічні дані, медичні відомості про аномалії та пошкодження обличчя або інших частин тіла, рентгенівські знімки голови або дані про перенесені операції.

Експертиза проводиться на основі знань фахівцями антропології, загальної та топографічної анатомії й розроблених на їх основі положень криміналістики про ототожнення людини за ознаками зовнішності.

Не належать до судово-портретної експертизи схематичні малюнки та складання скульптурного портрета людини за допомогою пластичної реконструкції його зовнішності, оскільки вони відображають суб'єктивне враження від спілкування з особистістю.

Найбільш істотна роль в ідентифікації особистості належить криміналістичній портретній експертизі. У результаті її проведення встановлюється факт тотожності.

Можливості портретної експертизи досить великі, що визначається як видом об'єктів, які надходять на дослідження, так і методами дослідження. Залежно від характеру об'єктів цей вид експертизи може бути класифікований на такі підвиди:

а) експертиза зображень людей за фотопортретом з метою встановлення, чи не зображено на двох (і більше) фотознімках одна й та сама особа;

б) експертиза невпізнаного трупа (фотознімки якого представлені) та фотопортрета живої особи для встановлення особи трупа;

в) експертиза прижиттєвих фотозображень безвісти зниклої людини та черепа трупа для встановлення, чи міг виявлений череп належати цій особі;

г) експертиза посмертної маски невідомої людини та прижиттєвих фотозображень безвісти зниклої з метою впізнання трупа.

В основі ототожнення особистості стосовно всіх вищеназваних об’єктів лежить порівняльне дослідження (порівняльний аналіз) ознак зовнішності.

Успіх експертного ототожнення за фотознімками багато в чому залежить від їх правильного підбору, якості, часу й умов зйомки. Бажано брати знімки без ретуші, з чітким опрацюванням деталей особи, на яких відображене обличчя зображено в тому самому ракурсі та за таким самим освітленням, як на досліджуваному фотознімку. Водночас, враховуючи ту обставину, що на різних фотознімках можуть проглядатися виразно певні елементи особи (голови), рекомендується як порівняльні направляти більше фотографій, а у разі потреби (за запитом експерта) й негативи.

До об’єктів фотопортретної експертизи належать також людські черепи та зображення кісток на рентгенівських знімках. Порівняльне дослідження черепа й обличчя, зображеного на прижиттєвих знімках, проводиться за допомогою безпосереднього зіставлення. Порівнюються також описи (схеми, рисунки) ознак зовнішності сфотографованого і тих, які відновлені на основі аналізу будови черепа. Якщо приналежність особі черепа, представленому на знімках, не виключається, вдаються до фотоаплікації (фотосуміщенню, фотонакладенню, суперпозиції тощо). Для цього з досліджуваних об’єктів за спеціальними правилами виготовляють одномасштабні діапозитиви. Щоб закріпити череп і надати йому потрібний ракурс під час зйомки, є спеціальний пристрій. Висновок про тотожність або відмінність залежить від ступеня збігу рис зовнішності з урахуванням кореляції кісткової основи та м’яких тканин.

В останні роки застосовується на практиці розроблена методика суміщення зображення черепа та фотознімку на екрані персонального комп’ютера. Отримані результати фіксують за допомогою принтера.

У процесі дослідження об’єктів фотопортретної експертизи й оцінки її результатів експерт враховує умови отримання зображень і ті зміни, які могли спотворити ознаки зовнішності. Після роздільного аналізу виявлення збіги та відмінності оцінюються як за кожною ознакою, так і за їх сукупністю.

У дослідницькій частині експертного висновку описуються методи порівняльного аналізу й отримані результати. Висновок супроводжується відповідним наочно-ілюстративним матеріалом. Для однозначного розуміння виявлених ознак використовується спеціальна формалізована термінологія.

Фототехнічна та відеофонографічна експертизи

Фототехнічна експертиза спрямована на вивчення даних, які зафіксовані в кіно- та фотодокументах, технологію їх виготовлення. Зазвичай фототехнічна експертиза призначається в тих випадках, коли необхідно встановити дані, зафіксовані на фотозображеннях в латентному (неявному) вигляді.

Об'єктами дослідження є фотознімки, технічні засоби та фотоматеріали, які застосовувались для їх виготовлення.

Основними завданнями фототехнічної експертизи є:

– ідентифікація знімальної апаратури за негативами, а також апаратури, яка застосовувалась для виготовлення позитивів (збільшувачі, кадрувальні рамки, глянсувачі тощо);

– ідентифікація негатива за позитивом;

– ідентифікація типу (марки) фото- і кіноматеріалів, які застосовуються для зйомки та виготовлення фотознімків і кінофільмів;

– ідентифікація предметів, приміщень і ділянок місцевості, зображених на знімках (негативах) і відеозаписах;

– визначення технологічних і технічних характеристик зйомки та виготовлення фотознімків, кінофільмів і відеозаписів;

– визначення розмірних характеристик зображень на фотознімках (кінокадрах, відеокадрах) або їх негативах.

Дослідження відеосигналу з метою виявлення ідентифікаційних ознак відеоапаратури та відеоносіїв є складним видом дослідження і вимагає від експерта спеціальних знань у таких галузях науки й техніки, як фізика, математика, кібернетика, передача інформації, теорія телевізійних вимірювань, магнітний запис сигналів, теорія радіотехніки.

В основі наукової розробки методів і методик дослідження усної мови також лежить застосування положень фізіології, біомеханіки, медицини, математики, фізики, теорії розв'язання задач, лінгвістики, психології, електроніки, кібернетики та інших наук. Внесок кожної базової науки у формування теорії судової фонографії полягає в поясненні закономірностей, що визначають структуру і стійкість властивостей мови як найважливішого чинника накопичення і передачі інформації, думок, настроїв, почуттів.

У судовій фонографії вивчають положення, запозичені із:

а) фізіології:

– вчення про мовленнєву діяльності людини як рефлекторної функції центральної нервової системи; наявність координації та зворотного зв'язку в рефлекторних процесах;

– вчення про вищу нервову діяльність, що розглядає звукове оформлення мови як умовно-рефлекторну діяльність головного мозку; виникнення і види умовних рефлексів; наявність функціональних систем (динамічних стереотипів) у роботі мозку під час породження мовленнєвого висловлювання;

– механізм сигнальної системи, що здійснює формування мови; слово як специфічний сигнальний подразник, як суттєвий елемент другої сигнальної системи;

б) психології:

– основні положення психології мовлення;

– вчення про загальну природу, функції і механізми мовлення;

– психологічні особливості становлення мовлення у дітей;

– патологічні порушення мовлення й особливості його розвитку у дітей з аномаліями;

– вчення про складні психічні утворення (інтелект і його зв'язок з індивідуальністю мовленнєвого процесу) та властивості особистості (характер, емоційність, темперамент);

в) лінгвістики:

– розділи фонетики, в яких описані акустичні й артикуляційні властивості звуків мови;

– вчення про освіту звукових одиниць, тобто вимовної діяльності людини в артикуляційному або анатомо-фізіологічному аспекті;

– вчення про звуки (акустичні аспекти звуків мови);

г) анатомії:

– будова та функціональні особливості голосового апарату – органів, які беруть участь у формуванні мовлення (рот, ніс, глотка, гортань, трахея тощо).

Фоноскопічна та фонетична експертизи

Судова фоноскопічна експертиза є однією з передбачених законодавством процесуальних дій щодо перевірки відносності та достовірності записаної на фонограмі інформації, що має значення доказу.

Предмет фоноскопічної експертизи – факти й обставини, які встановлюють за фонограмами на основі комплексу спеціальних знань в інженерно-технічних, фізико-математичних, інформаційних, лінгвістичних технологіях.

Фоноскопічна експертиза проводиться з метою встановлення особистості мовця за ознаками голосу, записаної на фонограмі, виявлення ознак стирання, копіювання, монтажу й інших змін, привнесених у фонограму в процесі або після закінчення звукозапису, визначення умов, обставин, коштів і матеріалів звукозапису, а також інших фактів, що мають значення судових доказів.

Судова фоноскопічна експертиза призначається для вирішення таких завдань:

– ідентифікація та діагностика особистості за голосом і мовленням;

– виявлення ознак монтажу й інших змін, привнесених у зміст фонограми в процесі виробництва або після закінчення звукозапису;

– визначення умов, обставин, коштів і матеріалів звукозапису, а також інших фактів за фонограмами, які мають доказове значення.

Завдання, складові предмета фоноскопічної експертизи носять ідентифікаційний і діагностичний характер. До ідентифікаційних завдань належать, наприклад, ідентифікація людини за

голосом і мовленням. До діагностичних завдань відносять, зокрема, встановлення номера телефону, що набирається, за фонограмою, джерела звуку за їх слідами на фонограмі тощо.

Важливе значення має використання даних експериментально-фонетичних досліджень усного мовлення, накопичених у галузі експериментальної фонетики (прикладної лінгвістики). Багато методів і технічних засоби, які застосовуються в експериментальній фонетиці, можуть бути використані експертами-криміналістами.

Істотне значення для розробки закономірностей ідентифікаційного дослідження голосу мають відомості про мовленнєві патологічні зміни. Кібернетика, точніше криміналістична кібернетика, її ідеї, поняття, а також методи, технічні засоби й математичний апарат дозволяють судовій відеофонографії створити методи та методики вирішення експертних завдань на базі математики, розробити алгоритми та машинні програми вирішення завдань судової відеофонографії.

До особливостей ідентифікації людини за записом її зображення, голосу й мовлення можна віднести той факт, що інформація про шуканий об’єкт, сприйнята експертом або технічним засобом, може бути віддалена від її джерела: відображена, перенесена у просторі, збережена у часі, передана іншому суб’єкту або технічному пристрою (наприклад, ЕОМ). Ця особливість тісно пов’язана з поняттям ідентифікаційного періоду судової відеофонографічної експертизи – відрізка часу між відображенням і дослідженням, упродовж якого зберігається можливість ідентифікації з урахуванням закономірностей зміни ідентифікованого об’єкта в часі.

Іншою важливою особливістю судово-фонографічної ідентифікації є те, що методики, застосовувані під час ототожнення людини за голосом і мовленням, є комплексними. У них органічно переплітаються методи і прийоми різних базових (материнських) наук, що лежать в основі судової фонографії; це визначає необхідність участі на різних стадіях ідентифікаційного дослідження різних фахівців.

Фонетична експертиза за фонограмою встановлює психічний стан суб'єкта, який говорить, визначає ступінь його емоціональної напруги під час відповіді на емоціогенний подразник або усного пояснення.

Фонетична експертиза може вирішувати: а) який психічний стан суб'єкта, що говорить; б) які його фізичні, демографічні та соціальні дані; в) чи є фонограма результатом фіксації вільного мовлення або текст перед мікрофоном зачитувався з листа; г) які емоційні подразники (назвати) в мовленні допитуваного змінюють його спектральні характеристики і як кількісно; д) чим можна пояснити зміну спектральних характеристик допитуваного під час відповіді на запитання (назвати), пред'явленні доказу (назвати якого).

Фонетична експертиза – діагностична, її висновок про наявність емоційного порушення може бути сформульований як у категоричній формі, так і в імовірній. Що ж до встановлення причин появи емоційного порушення і чи не є його ознаки наслідком діагностики сліду пам'яті, то на ці запитання висновки експерта можуть бути висловлені лише в імовірній формі.

Методика проведення судової експертизи звукових слідів складна та вимагає спеціальної техніки, поглибленої розробки криміналістичного вчення про звукові сліди на основі інтеграції положень криміналістики, акустики, лінгвістики, фонетики та інших наук, а також відповідної підготовки експерта-фоноскопіста.

Експертиза з використанням поліграфа

Судова експертиза з використанням поліграфа – це психологічна експертиза на дослідження експертом-поліграфологом на основі спеціальних знань з використанням поліграфа психофізіологічних реакцій особи у відповідь на пред'явлені у процесі дослідження стимули з метою перевірки достовірності інформації, що надається досліджуваною особою.

Нині проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в ході досудового розслідування чи судового розгляду цивільних / адміністративних / кримінальних проваджень

набирає все більшої популярності та переходить у категорію обов'язкових експертиз під час вирішення певних видів справ.

Дослідження пам'яті людини в рамках цієї експертизи підпорядковується загальній методології судових психологічних експертиз та має власні, притаманні тільки цьому дослідженню науково обґрунтовані методи й методики. Основою судової психологічної експертизи із застосуванням поліграфа є реєстрація емоційної напруги, яка виникає у відповідь на прагнення приховати достовірну інформацію. У тому випадку, коли запропонований стимул (наприклад, запитання або зображення) є значущим для досліджуваного, спроба приховати цей факт (тобто надати недостовірну відповідь) призводить до внутрішнього «напруження», що обов'язково супроводжується змінами показників ряду фізіологічних параметрів.

Реєстрація змін показників ряду фізіологічних параметрів здійснюється за допомогою поліграфа. Поліграф (грецькою poli – багато, graphos – пишу) – багатоканальний психофізіологічний пристрій, призначений для реєстрації та запису в реальному часі показників емоційної напруги, яка виникає у відповідь на інформацію на слова, словосполучення, малюнки, фотокартки.

Загальною метою проведення судової психологічної експертизи із застосуванням комп'ютерного поліграфа є отримання орієнтувальної інформації.

Предметом судової психологічної експертизи із застосуванням комп'ютерного поліграфа є отримання орієнтувальної інформації щодо:

- ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації;
- повноти наданої опитуваною особою інформації;
- джерела отриманої опитуваною особою інформації;
- уявлень опитуваної особи про певну подію;
- іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій розслідування певних подій.

Об'єктом судової психологічної експертизи з використанням поліграфа є психофізіологічні особливості психічних процесів пам'яті (спогади, впізнавання, пригадування) та їх взаємозв'язок з емоційною сферою людини.

Судова психологічна експертиза із застосуванням поліграфа проводиться за умови відсутності в опитуваної особи виражених ознак медичних протипоказань (гострої серцевої недостатності, розумової відсталості, починаючи з імбецильності – середнього ступеня слабоумства, декомпенсації психопатії, загострення шизофренії).

Не допускаються до опитування особи, які перебувають під впливом алкоголю, наркотичних речовин; які є у стані фізичного чи психічного виснаження, абстиненції, переживають фізичний біль.

Не допускаються до опитування жінки у стані вагітності, починаючи з третього триместру (27–28-го тижня вагітності).

Експертиза може проводитися тільки за наявності письмової згоди особи, яку опитують.

Особа на будь-якому етапі проведення дослідження має право відмовитися від участі. У будь-якому разі така відмова не повинна тлумачитися як факт підтвердження винності цієї особи й призвести до утисків її прав.

Експертиза матеріалів, речовин і виробів

Розвиток судової експертизи матеріалів і речовин супроводжувався постійним розширенням кола завдань, пов’язаних з вивченням речовин фізичними, хімічними, фізико-хімічними та біологічними методами. Такі дослідження проводилися в рамках криміналістичних і судово-медичних експертиз, однак напрацьовані водночас методичні підходи мали більш загальне значення та створювали передумови для істотного збільшення номенклатури досліджуваних об’єктів, розробки нових методів і як результат – виникнення нових видів експертиз. Цьому сприяли як розвиток аналітичної техніки в експертних установах, так і накопичення експертами-криміналістами професійного досвіду.

Дослідження матеріалів і речовин базується на вивченні закономірностей, що визначають залежність структури та складу досліджуваного об’єкта від дії найрізноманітніших за своєю

природою закономірностей: геологічних – наприклад, відмінності вуглеводного складу нафти або природного золота різних родовищ, що дозволяє виокремити ідентифікаційні ознаки джерела походження; фізичних – наприклад, різна кристалічна будова сталей, які піддавалися різним видам механічної та термічної обробки, що дає нагоду визначати способи й технології виготовлення відповідних виробів; хімічні – наприклад, відмінності складу речовини.

Предмет експертизи матеріалів і речовин становлять фактичні дані, обставини кримінального провадження, цивільної чи господарської справи, які встановлюються за допомогою експертних досліджень речових доказів з використанням даних технології, методів хімічних, фізичних, технічних та інших наук.

Завданням ЕМР є виявлення окремих ознак, які систематично та в сукупності не вивчалися і в принципі не повинні вивчатися відповідними галузями науки і техніки. Просте використання даних природничих і технічних наук під час дослідження складу та структури речових доказів з метою виявлення належності їх до певних класу, роду, виду матеріалів і речовин, до спільного джерела походження не дає відомостей, необхідних для категоричного висновку. Наприклад, під час розслідування ДТП виникає потреба у встановленні контактної взаємодії транспортного засобу з іншими предметами, зокрема і з одягом потерпілого від наїзду. Перед експертом у таких випадках постає завдання: визначити конкретний транспортний засіб за частками лакофарбового покриття чи нашаруванням мастильних матеріалів на одязі потерпілого. Його вирішення залежить від наявності достатнього обсягу даних про асортимент лакофарбових і мастильних матеріалів, технологію пофарбування різних марок автомобілів, використання відповідних мастильних матеріалів для змащування конкретних вузлів транспортних засобів, про процеси їх старіння й експлуатаційні зміни. Ці дані, а також результати вивчення та систематизації експлуатаційних ознак конкретних деталей транспортних засобів уже зібрані в достатній кількості в експертних установах.

Методи, які застосовуються в ЕМР, можна умовно поділити на такі:

– методи й технічні засоби виявлення фізичних, хімічних та інших властивостей досліджуваних об'єктів (аналітична група);

– методи й технічні засоби проведення порівняльного дослідження (з метою встановлення подібності чи розбіжності порівнюваних об'єктів);

– методи й технічні засоби оцінки отриманих результатів для формулювання висновків.

Перша група – найчисленніша і належить переважно до методів і технічних засобів природничих наук і промислового виробництва. В аналітичних цілях найчастіше застосовуються наукові прилади загального призначення: спектрографи, спектрометри, хроматографи, хромато-масспектрометри, рентгенівські флюорометри, електронні мікроскопи, комп'ютерна й оргтехніка. Але методи дослідження, які використовуються під час проведення ЕМР, часто відрізняються від методів, які застосовуються у відповідних галузях науки і техніки. Це пов'язано з необхідністю дослідження малих кількостей матеріалів і мікрослідів речовин, виявлення індивідуалізувальних ознак об'єктів і з іншими факторами.

У процесі проведення експертного дослідження необхідно дотримуватись черговості застосування методів. Ця черговість визначається методикою дослідження відповідних об'єктів. Насамперед застосовуються неруйнівні методи і такі, що є найбільш інформативними. Зазвичай дослідження розпочинається з проведення морфологічного аналізу, тобто вивчення зовнішнього вигляду та будови конкретних фізичних тіл. Морфологічний аналіз зводиться до визначення зовнішніх ознак візуально і за допомогою оптичних мікроскопів.

Хроматографічні методи ґрунтуються на неоднаковій здатності речовин до адсорбції, що дозволяє поділяти суміші на окремі компоненти. Залежно від сорбенту розрізняють паперову хроматографію (сорбент – волокна паперу), тонкошарову (сорбент – тонкий шар крохмалю, окису алюмінію та інші порошки на підкладинці) та колоночну (сорбент розміщають у скляній колонці діаметром від декількох міліметрів до 0,2 мм). У всіх випадках розділення компонентів відбувається під час проходження через твердий сорбент

рідини, в якій вони розчинені. Хроматографічні методи використовують для аналізу речовин, які можна перевести в розчин (паливно-мастильні речовини, фармпрепарат, барвники, наркотичні засоби, спиртомісткі рідини, чорнило тощо).

Одержані результати досліджень матеріалів і речовин викладаються не тільки у формі синтезованого висновку, а й у вигляді фактичних даних, які у разі потреби можуть самостійно використовуватися в процесі доказування.

В експертизі матеріалів, речовин і виробів розрізняють такі основні підвиди експертизи:

1) волокон і волокнистих матеріалів;

2) лакофарбових матеріалів і покриттів;

3) нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів;

4) ґрунтів;

5) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;

6) сильнодійних та отруйних речовин;

7) рідин, що містять спирт;

8) металів і сплавів та виробів з них;

9) полімерних матеріалів;

10) скла, кераміки;

11) речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин;

12) встановлення наявності пестицидів у навколишньому середовищі.

Авторознавча експертиза

Авторознавча експертиза – це різновид криміналістичної експертизи, під час якої досліджується текст документів (рукописних, друкарських, поліграфічних тощо) для встановлення його автора. Водночас вирішуються питання ідентифікаційного та діагностичного характеру. Крім того, цією експертизою можуть також встановлюватися (найчастіше в імовірній формі) деякі соціально-біографічні риси автора тексту (його рідна мова, рівень

освіти, володіння науковим, діловим або іншим функціональним стилем мовлення).

Предметом авторознавчої експертизи є встановлення фактичних даних про особу автора. Об'єктами є рукописні, друкарські тексти, копії текстів, одержані друкарським способом, а безпосереднім об'єктом – письмова мова й окремі мовленнєві навички, що дістають у ній своє відображення (загальні – лексико-фразеологічні, синтаксичні, стилістичні, орфографічні, пунктуаційні, а також окремі – використання певних мовленнєвих засобів, мовленнєвих помилок тощо).

Методика експертного авторознавчого дослідження базується на аналізі ознак писемного мовлення, які відображені в досліджуваному документі, та складається з чотирьох стадій: попереднє дослідження; роздільне дослідження; порівняльне дослідження; оцінка результатів і формулювання висновків. Методами авторознавчого дослідження є: 1) лінгвістичні; 2) психолінгвістичні; 3) соціолінгвістичні; 4) логіко-психологічні; 5) математичні та інші.

Авторознавчою експертизою вирішуються ідентифікаційні завдання (щодо ототожнення особи автора тексту), а також діагностичні завдання (щодо умов, особливостей складання тексту, факту викривлення ознак писемного мовлення, місця формування мовленнєвих навичок, рідної мови, освіти автора документа тощо).

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень щодо з'ясування обставин:

- Чи є певна особа автором наданого на дослідження тексту?
- Чи є певна особа автором декількох різних текстів?
- Чи є автор і виконавець тексту однією або різними особами?
- Цей текст складений кількома авторами?
- Які риси соціально-біографічного портрета автора можна встановити за цим текстом?
- Якою є основна мова спілкування певної особи – автора цього тексту?
- Яким є місце формування мовленнєвих навичок (рідна мова) певної особи – автора цього тексту?

• Чи спостерігаються в тексті ознаки, які свідчать про складання тексту автором під впливом будь-яких збиваючих факторів?

• Чи складено текст документа особою самостійно або під диктування, чи його виконано завдяки переписуванню?

• Чи складений текст документа з перекручуванням ознак писемного мовлення?

Авторознавчою експертизою можуть вирішуватися також інші питання.

Вирішення питань, поставлених перед авторознавчою експертизою, можливе за наявності обсягу досліджуваного тексту орієнтовно не менше ніж 100 слів.

Під час підготовки матеріалів для проведення авторознавчої експертизи з метою встановлення авторства орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), повинен(на) зібрати вільні, умовно-вільні й експериментальні зразки писемного мовлення особи, яка підлягає ідентифікації.

Органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), необхідно позначити кожний зразок, тобто вказати, що це вільний або умовно-вільний зразок писемного мовлення певної особи (вказати її прізвище, ім’я, по батькові), та позначити це своїм підписом.

Вільні зразки повинні відповідати досліджуваному тексту за мовою, якою його складено, і, по змозі, – за часом виконання; за характером документа з огляду на його призначення та сферу обігу (доповідна записка, особистий лист, скарга тощо); за іншими суттєвими обставинами, які могли вплинути на формування ознак.

Умовно-вільні зразки – це тексти, самостійно складені особою, яка підлягає ідентифікації, пов’язані із провадженням у справі (пояснення, скарги, заяви тощо), а також тексти, складені після створення досліджуваного документа.

Експериментальні зразки повинні виконуватись мовою документа, який досліджується, як самостійний твір.

Під час відбирання експериментальних зразків особі, яка підлягає ідентифікації, пропонується скласти текст на вільно обрану нею тему, аналогічну досліджуваному тексту за функціональним призначенням (скарга, особистий лист, службовий лист тощо).

Після цього відбираються зразки, аналогічні досліджуваному тексту за функціональним призначенням та за темою тексту. Наприклад, пропонують написати скаргу на дії службової особи.

Мінімальний обсяг кожного зразка орієнтовно 100 слів. Якщо текст зразка виявився меншим за мінімальний, відбираються зразки як тексти на інші теми.

За клопотанням експерта можуть відбиратися експериментальні зразки, які за стилем і деякими іншими характеристиками відрізняються від документа, що досліджується.

Під час визначення характеру й обсягу експериментальних зразків орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), враховує, наскільки повно зібрані вільні й умовно-вільні зразки, і поповнює їх нестачу, використовуючи експериментальні зразки.

Загальний обсяг експериментальних зразків має складати не менше ніж 5 самостійно складених текстів на вільну тему, а також на тему, близьку до теми досліджуваного тексту.

Остаточно достатність (та якість) порівняльного матеріалу оцінює експерт з урахуванням конкретної експертної ситуації.

До документа про призначення експертизи (залучення експерта) бажано додавати соціально-біографічну характеристику ймовірного автора тексту.

Оцінка впливу на довкілля

Законом України від 23.05.2017 «Про оцінку впливу на довкілля» було введено нову європейську модель процедури оцінки впливу на довкілля (далі – ОВД). Закон впроваджує зобов’язання, передбачені Угодою про асоціацію з ЄС, а також дає нагоду забезпечити на належному рівні виконання Україною ряду інших міжнародних зобов’язань.

Процедура ОВД спрямована на попередження та запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних

ресурсів у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів.

Відповідно до Закону здійснення оцінки впливу на довкілля є обов'язковим до прийняття рішення про провадження планованої діяльності, визначеної в чч. 2 і 3 ст. 3. Перша категорія видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля і підлягають оцінці впливу на довкілля, включає:

1) нафтопереробні та газопереробні заводи;

2) теплові електростанції (ТЕС, ТЕЦ), атомні електростанції та інші ядерні реактори;

3) установки для виробництва або збагачення ядерного палива, установки для переробки відпрацьованого ядерного палива та високоактивних відходів;

4) чорну та кольорову металургію;

5) хімічне, хімічно-біологічне, біотехнічне, фармацевтичне виробництво з використанням хімічних або біологічних процесів тощо;

6) будівництво аеропортів та аеродромів, автомагістралей, магістральних залізничних ліній загального користування, гідротехнічних споруд морських і річкових портів тощо.

Друга категорія видів планованої діяльності та об'єктів, які можуть мати значний вплив на довкілля й підлягають оцінці впливу на довкілля, включає:

1) глибоке буріння;

2) сільське господарство, лісівництво та водне господарство;

3) видобувну промисловість;

4) енергетичну промисловість;

5) виробництво й обробку металу;

6) переробку мінеральної сировини;

7) хімічну та харчову промисловість;

8) підприємства текстильної, шкіряної, деревообробної і паперової промисловості;

9) інфраструктурні проєкти;

10) інші види діяльності;

11) туризм і рекреацію тощо.

Оцінкою впливу на довкілля є процедура, що передбачає: 1) підготовку суб'єктом господарювання звіту з оцінки впливу на довкілля; 2) проведення громадського обговорення; 3) аналіз уповноваженим органом інформації, наданої у звіті з оцінки впливу на довкілля, будь-якої додаткової інформації, яку надає суб'єкт господарювання, а також інформації, отриманої від громадськості під час громадського обговорення, у процесі здійснення процедури оцінки транскордонного впливу, іншої інформації; 4) надання уповноваженим органом мотивованого висновку з оцінки впливу на довкілля, що враховує результати аналізу; 5) врахування висновку з оцінки впливу на довкілля у рішенні про провадження планованої діяльності.

ОВД здійснюється з дотриманням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, з урахуванням стану довкілля в місці, де планується провадити плановану діяльність, екологічних ризиків і прогнозів, перспектив соціально-економічного розвитку регіону, потужності та видів сукупного впливу (прямого й опосередкованого) на довкілля, зокрема з урахуванням впливу наявних об'єктів, планованої діяльності та об'єктів, щодо яких отримано рішення про провадження планованої діяльності або розглядається питання про прийняття таких рішень.

Суб'єктами ОВД є суб'єкти господарювання, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які є замовниками планованої діяльності, уповноважений центральний орган, уповноважені територіальні органи, інші органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, громадськість, а у випадках, визначених Законом, – держава походження та зачеплена держава.

Уповноважений територіальний (центральний) орган видає висновок з ОВД, яким з огляду на величину та масштаби планованої діяльності (площа території та чисельність населення, які можуть зазнати впливу), її характер, інтенсивність і складність, ймовірність, очікуваний початок, тривалість, частоту й невідворотність впливу, передбачені заходи, спрямовані на запобігання,

відвернення, уникнення, зменшення, усунення впливу на довкілля, визначає допустимість чи обґрунтовує недопустимість провадження планованої діяльності та визначає екологічні умови її провадження.

Висновок надається суб'єкту господарювання безоплатно впродовж 25 робочих днів з дня завершення громадського обговорення, а в разі здійснення процедури оцінки транскордонного впливу – з дня завершення цієї процедури та затвердження рішення про врахування результатів оцінки транскордонного впливу на довкілля. До нього додається звіт про громадське обговорення. Висновок з ОВД втрачає силу через п'ять років у разі, якщо не було прийнято рішення про провадження планованої діяльності.

Інженерно-транспортна експертиза

Судова інженерно-транспортна експертиза (далі – СІТЕ) проводиться за такими спеціальностями (видами експертизи):

– дослідження обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП);

– дослідження технічного стану транспортних засобів (далі – ТЗ);

– дослідження деталей транспортних засобів;

– транспортно-трасологічні дослідження.

До матеріальних об'єктів СІТЕ належать речові докази, інші предмети (ТЗ, їх фрагменти, вузли й агрегати, деформовані чи нестандартні деталі автомобіля тощо), а до матеріалізованих – матеріали кримінального провадження, цивільної, господарської справи, справи про адміністративне правопорушення, за якими виконується експертиза, інші документи (нормативно-технічна документація на ТЗ).

Кожне експертне автотехнічне дослідження виконується певним способом за відповідними правилами (алгоритмами). Як і будь-яка інша галузь науки і техніки, судова автотехніка використовує загальні методи пізнання.

Об’єктами судової експертиза технічного стану ТЗ можуть бути їх системи й елементи легкових і вантажних автомобілів, автобусів, мотоциклів, моторолерів, мопедів, мотоколясок, велосипедів, тракторів, тролейбусів, трамваїв та інших самохідних механізмів, причепів, напівпричепів, а також відповідні документи.

Метою експертного дослідження є встановлення причинно-наслідкового зв’язку, виявлених несправностей із фактом ДТП. Предметом судової експертизи технічного стану систем і елементів ТЗ є встановлені в результаті дослідження із застосуванням спеціальних знань у галузі автотехніки фактичні дані й обставини ДТП, що визначають технічний стан систем ТЗ, який впливає на безпеку руху, причини, час виникнення відмов (несправностей) та їх зв’язок із пригодою.

Завдання, що ставляться перед судовими експертами під час дослідження технічного стану систем і елементів ТЗ, мають на меті встановити:

- відповідність стану систем ТЗ технічним вимогам на експлуатацію;
- наявність (відсутність) несправностей ТЗ;
- причину й час виникнення несправностей, якщо вони мають місце;
- можливість виявлення водієм несправності до моменту настання ДТП, якщо вона мала місце;
- причинно-наслідковий зв’язок між виявленою несправністю та фактом ДТП;
- обставини, пов’язані з технічним станом ТЗ, які сприяли або могли сприяти виникненню ДТП.

Під час дослідження технічного стану ТЗ експертами вирішуються основні обставини та даються відповіді на запитання:

1. Які несправності з огляду на вимоги ПДР України до технічного стану ТЗ мала / мав система (механізм, вузол, агрегат) цього ТЗ?

2. Чи є в досліджуваному ТЗ несправності, які могли бути технічною причиною виникнення ДТП?

3. Коли стосовно моменту ДТП її настання чи в процесі її розвитку виникли ці несправності?

4. Яка причина відмови цього механізму, системи (рульового керування, гальмової системи тощо) ТЗ?

5. Чи мав водій можливість виявити несправність до моменту ДТП?

6. Чи мав водій технічну можливість запобігти пригоді за наявності цієї несправності?

Для визначення та фіксації діагностичних параметрів (симптомів), використовуваних для оцінювання технічного стану досліджуваних об'єктів, СІТЕ використовує такі основні методи: візуальні; функціональне випробування на місці; ходові випробування функціональної дії та ефективності систем і агрегатів; стендові випробування ефективності систем; стендові випробування працездатності агрегатів; інструментальні, включаючи мікрометрування, перевірку за допомогою приладів і пристосувань; трасологічні; металографічні.

Огляд, контрольна перевірка й дослідження технічного стану систем та їх елементів повинні проводитися в чіткій послідовності так, щоб унеможливити пошкодження, пропуск відмов у процесі проведення огляду або ходових випробувань, а також під час демонтажу й розбирання окремих елементів.

У процесі експертного дослідження ТЗ насамперед установлюють ступінь працездатності систем автомобіля, тобто перевіряють, чи перебуває будь-яка із систем, що впливає на безпеку руху, у стані відмови, а за наявності такого, визначають вид відмови. Наявність (відсутність) відмови в системах установлюють завдяки виконанню експрес-діагностики, яка в ряді випадків може бути здійснена безпосередньо на місці ДТП за параметрами ефективності роботи систем без уживання будь-яких розбірних операцій.

Основними критеріями оцінки (діагностичними параметрами) технічного стану систем і елементів ТЗ є значення технічних вимог, установлених ПДР України й інструкціями заводів-виробників.

Земельно-технічна експертиза

Об’єктами дослідження земельно-технічної експертизи (10.7 «Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками») є:

• документи, що підтверджують надання в безстрокове користування земельної ділянки під будівництво житлового будинку;

• план відповідної земельної ділянки в натурі та копії технічного паспорта БТІ;

• план або опис наявної у фактичному користуванні кожного співвласника частини земельної ділянки із зазначенням розміщених на ній будівель і споруд, сформований порядок користування цими будівлями та спорудами;

• документи або відповідна інформація в ухвалі суду про призначення експертизи щодо належності домоволодіння із зазначенням частки кожного співвласника;

• угода сторін або копія рішення суду про розподіл житлового будинку чи визначення порядку користування, якщо вони мали місце;

• результати проведення топографо-геодезичних робіт.

У разі проведення цього виду дослідження застосовують такі методи:

1) метод порівняння копій планів домоволодінь, сформованого порядку користування або варіантів порядку користування, запропонованих сторонами, з урахуванням вимог нормативних документів;

2) метод візуального огляду земельної ділянки й обмірювання з метою прив’язки житлового будинку до меж ділянки, зазначених у плані БТІ, окремих будівель до житлового будинку; перевірки відповідності фактичних розмірів земельної ділянки нормативним документам.

Основними завданнями земельно-технічної експертизи є:

1) визначення відповідності розробленої технічної документації на земельні ділянки та її затвердження вимогам земельного законодавства й іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;

2) визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства й іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;

3) визначення фактичного землекористування земельними ділянками;

4) визначення можливості розподілу (порядку користування) земельними ділянками, розробка варіантів їх розподілу (порядку користування);

5) оцінка земельних ділянок тощо.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень щодо з'ясування обставин:

1. Чи відповідають розроблена технічна документація на земельну ділянку та її затвердження вимогам земельного законодавства й іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?

2. Чи змінено та затверджено цільове призначення земельної ділянки відповідно до вимог земельного законодавства й інших нормативних документів з питань землеустрою та землекористування? Якщо ні, то в чому полягають невідповідності?

3. Який фактичний порядок користування земельною ділянкою? Яка площа перебуває у користуванні співвласника (співвласників) земельної ділянки?

4. Чи відповідає фактичне розташування будівель, споруд та інших об'єктів стосовно меж земельних ділянок правовстановлювальним документам і технічній документації із землеустрою та землекористування на ці земельні ділянки? Якщо ні, то в чому полягають невідповідності?

5. Чи є технічна можливість, згідно з вимогами нормативно-правових актів, розділити земельну ділянку (встановити порядок її користування) відповідно до часток співвласників (зазначити частки)?

6. Які варіанти розподілу земельної ділянки (порядку її користування) можливі відповідно до часток співвласників (зазначити частки) та вимог нормативно-правових актів?

7. Які варіанти технічно можливі для влаштування проїзду (проходу) на земельну ділянку?

Для вирішення питань земельно-технічної експертизи експерту необхідно надати правовстановлювальну та технічну документацію із землеустрою на земельну ділянку. У разі неможливості експертом самостійно виконати топографо-геодезичні роботи результати таких робіт повинні бути надані на дослідження органом / особою, який / яка призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта). Для вирішення питань щодо визначення технічної можливості розподілу (порядку користування) земельними ділянками та надання варіантів такого розподілу (порядку користування) експерту, крім зазначених документів, необхідно надати правовстановлювальні документи на об'єкти нерухомого майна (будівлі, споруди тощо), що розташовані на земельній ділянці, дані щодо користування співвласниками об'єктами нерухомого майна або їх частинами, дані щодо часток співвласників, матеріали технічної інвентаризації. У разі якщо орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), вважає за необхідне врахувати під час підготовки варіантів розподілу пропозиції учасників судового процесу, такі пропозиції повинні бути викладені в документі про призначення експертизи (залучення експерта).

Будівельно-технічна експертиза

Об'єктом будівельно-технічної експертизи в більшості випадків є не тільки, власне, будівлі, споруди, земельні ділянки, тобто матеріальні утворення, а й відомості про ці утворення, які містяться в ухвалі (постанові) суду (слідчого, прокурора) про призначення експертизи, а також у схемах, планах, офіційних довідках, які у встановленому порядку залучені до матеріалів справи.

За напрямом дослідження будівельно-технічні експертизи розподіляються на:

– встановлення відповідності проєктно-кошторисної документації нормам;

– визначення обсягів і вартості будівельних робіт;

– розподіл об’єктів.

Під час розслідування кримінальних проваджень, вирішення цивільних або господарських спорів потреба у призначенні судової будівельно-технічної експертизи виникає:

• якщо необхідно визначити вартість майна у разі суперечностей у попередніх висновках оцінювачів;

• під час встановлення контролюючими органами порушень на об’єктах будівництва;

• у разі потреби розроблення технічно можливих варіантів розподілу майна;

• у випадках визначення заподіяної матеріальної шкоди;

• коли експерт іншої спеціальності не може зробити обґрунтований висновок без додаткового дослідження матеріалів справи експертом-будівельником.

На вирішення будівельно-технічної експертизи, пов’язаної з розв’язанням спорів, що виникають між співвласниками житлових будинків, закінчених будівництвом, можуть бути поставлені такі завдання та запитання:

• щодо визначення конструктивних характеристик будинку, його технічного стану, відповідності / невідповідності вимогам будівельних норм;

• стосовно визначення дійсної вартості домоволодіння (житлового будинку, господарських будівель і споруд);

• щодо визначення можливості / неможливості реального поділу житлового будинку з урахуванням ідеальних часток у спільній власності;

• стосовно розроблення варіантів реального поділу домоволодіння в частках, які відповідають ідеальним або близьким до них;

• щодо визначення часток домоволодіння після його поділу та розміру компенсації співвласнику, частка якого буде меншою за ідеальну;

• чи відповідає споруда (місце її перебування) проєкту та вимогам будівельних норм і правил?;

• яка вартість будівельних робіт із переобладнання об’єкта?;

• чи виконані на об’єкті певні роботи та яким обсягом?

Розв'язуючи зазначені завдання, експерти повинні враховувати, що, згідно зі ст. 358 ЦК України, кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає дослідженням, експерт має порушити клопотання про уточнення питань або надання додаткових матеріалів.

Під час визначення порядку користування житловим будинком експерт повинен вирішувати питання виключно про технічну можливість виділення в користування власників приміщень з урахуванням їх призначення. Водночас в ухвалі суду мають бути зазначені варіанти порядку користування приміщеннями в житловому будинку, тобто дані про те, які приміщення виділяються в користування кожного співвласника (оскільки вирішення цього питання не належить до компетенції експерта-будівельника). До запитань ухвали, що можуть бути вирішенні експертом, належать такі:

1. Чи відповідають виділені співвласникам приміщення вимогам ДБН, які висуваються до житлових або підсобних приміщень?

2. Чи відповідають виділені співвласникам приміщення їх ідеальним часткам за площею, якщо ні, то які відхилення від ідеальних часток?

Основним завданням є поділ у натурі житлового будинку або квартири, відповідно до ідеальних часток співвласників (або в частках, близьких до них), з улаштуванням окремих ізольованих квартир, які відповідають вимогам технічних норм і правил. Наступне завдання – встановлення порядку користування, за яким частина приміщень виділяється в загальне користування співвласників, а інші приміщення – в окреме користування кожного співвласника.

Предметом дослідження цього виду експертизи є визначення технічної можливості порядку користування будинками та квартирами. Його об'єктами дослідження можуть бути: житловий будинок чи квартира; технічний паспорт БТІ на житловий будинок чи квартиру станом на час позову в складі: планів житлового будинку чи квартири в масштабі 1:100, 1:200 з указівкою самовільно споруджених частин будинку, експлікації приміщень до

плану житлового будинку чи квартири, опису технічних характеристик житлового будинку чи квартири; проєктна та технічна документація, яка стосується об'єкта дослідження.

Проведення судових будівельно-технічних експертиз повинно базуватися на Державних будівельних нормах та інших нормативних документах, які діють на території України. У них передбачені технічні вимоги щодо будівництва нових будівель, реконструкції існуючих житлових будинків (добудови, перепланування, надбудови), реконструкції сільських житлових будинків, придбаних для тимчасового проживання громадянами, які постійно мешкають у містах, та інші випадки, коли треба визначити відповідність житла чинним нормам, а також у разі потреби виділення частки в загальній власності.

У судовій практиці поширеними є цивільні позови про стягнення матеріального збитку, що утворився в результаті заливання квартир. Крім того, суддям необхідно прийняти рішення стосовно причин, що викликали протікання гарячої чи холодної води, а також каналізаційних вод через розгерметизацію конструкції житлових і підсобних приміщень будинків (квартир).

Під час розгляду зазначених позовів судом призначається будівельно-технічна експертиза, на вирішення якої можуть бути поставлені такі запитання:

1. Чи є сліди протікання (заливання) у приміщеннях квартири?

2. Які причини протікання (заливання)?

3. Які обсяги та вартість ремонтно-відновлювальних робіт, проведених для усунення наслідків протікань (заливання)?

4. Який розмір завданої матеріальної шкоди об'єкту (будівлі, квартирі, приміщенню, оздобленню тощо) унаслідок його заливання?

Предметом дослідження цієї експертизи є встановлення причини протікання (заливання), вартість матеріального збитку у зв'язку з проведенням ремонтно-відновлювальних робіт, необхідних для усунення дефектів, що утворилися на конструктивних елементах.

До об'єктів експертного дослідження належать: конструктивні елементи квартир (будинків); санітарно-технічні прилади;

трубопроводи й запірна арматура; проєктно-кошторисна документація; акт про залиття, складений експлуатуючою організацією; акти на приховані роботи; акти випробувань санітарно-технічних систем і трубопроводів.

Дослідження причин протікання (залиття) проводяться методом візуального огляду на місці конструктивних елементів квартир (будинків), санітарно-технічних приладів, трубопроводів, дефектів, що утворилися в результаті протікання (залиття), а також через зіставлення стану зазначених конструкцій з вимогами відповідних норм і правил, державних стандартів, технічних умов, правил експлуатації тощо. Визначення величини матеріального збитку здійснюється методом складання кошторису на необхідні ремонтно-відновлювальні роботи з розрахунком загальної вартості матеріальних збитків.

Оціночно-земельна та оціночно-будівельна експертизи

Оціночно-земельна експертиза може бути призначена як за рішенням уповноваженого на це органу, так і за заявою юридичної або фізичної особи. Її основними завданнями є:

1) визначення відповідності розробленої технічної документації на земельні ділянки та її затвердження вимогам земельного законодавства й іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;

2) визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства й іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування;

3) визначення фактичного землекористування земельними ділянками;

4) визначення можливих варіантів підходу та проїзду до земельних ділянок, встановлення земельного сервітуту;

5) визначення відповідності виконаної оцінки земельних ділянок вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам тощо.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень щодо з'ясування обставин експертизи:

1. Чи відповідають розроблена технічна документація на земельну ділянку та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?

2. Який фактичний порядок користування земельною ділянкою? Яка площа перебуває у користуванні співвласника (співвласників) земельної ділянки?

3. Чи має місце порушення землекористування, зокрема порушення меж і накладання земельних ділянок, відповідно до правовстановлювальних документів, на ці земельні ділянки та вимог нормативно-правових актів?

4. Чи є технічна можливість, згідно з вимогами нормативно-правових актів, розділити земельну ділянку (встановити порядок її користування) відповідно до часток співвласників (зазначити частки)?

5. Які варіанти технічно можливі для влаштування проїзду (проходу) на земельну ділянку?

6. Чи є технічна можливість встановлення земельного сервітуту на ділянці? Надати варіанти встановлення земельного сервітуту.

Для вирішення питання про вартість земельної ділянки експерту необхідно надати правовстановлювальну та технічну документацію із землеустрою на земельну ділянку із зазначенням адреси місцезнаходження ділянки, площі, цільового призначення, плану, даних щодо зовнішніх меж станом на дату оцінки. У разі розміщення на земельній ділянці будівель, споруд та інших об'єктів на дослідження необхідно надати правовстановлювальну документацію на такі об'єкти та матеріали технічної інвентаризації.

Оціночно-будівельна експертиза – це один із видів інженерно-технічної експертизи, який являє собою кропітку та трудомістку роботу. Її сутність полягає в дослідженні стану квартир, будинків, споруд, їх частин та інших об'єктів будівництва і призначається з метою визначення їх вартості в існуючому стані, вартості виконаних робіт або розміру завданих збитків.

Приблизний перелік документів, які потрібні для проведення експертизи:

1) правовстановлювальні документи на об'єкт оцінки;

2) правовстановлювальну та технічну документацію на земельну ділянку, на якій розміщений об'єкт оцінки та ін.;

3) договірна документація (договори підряду та додатки до них, додаткові угоди тощо).

Основними завданнями оціночно-будівельної експертизи, зокрема з визначення вартості нерухомого майна та майнових прав на нього, є визначення:

1) технічного стану будівель, споруд та інженерних мереж, причин пошкоджень і руйнувань об'єктів та їх елементів;

2) різних видів вартості будівель, споруд, їх частин, а також іншого нерухомого майна;

3) вартості будівельних робіт, пов'язаних з переобладнанням, усуненням наслідків залиття, пожежі, стихійного лиха, механічного впливу тощо;

4) можливості розподілу об'єктів нерухомого майна, розробки варіантів розподілу;

5) відповідності виконаних будівельних робіт і побудованих об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо) проєктно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;

6) групи капітальності, категорії складності, ступеня вогнестійкості будівель і споруд та ступеня будівельної готовності незавершених будівництвом об'єктів;

7) відповідності виконаної оцінки нерухомого майна вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам тощо.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень щодо з'ясування обставин експертизи:

1. Чи відповідає розроблена проєктно-кошторисна документація вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва (ДБН, БНіП тощо)? Якщо не відповідає, то в чому полягають невідповідності?

2. Чи відповідають виконані будівельні роботи проєктній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?

3. Чи відповідають об’єкти (будівлі, споруди тощо) проєктно-технічній документації на їх будівництво (ремонт, реконструкцію) та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва (містобудівним, протипожежним, санітарно-гігієнічним тощо)? Якщо не відповідають, то в чому полягають невідповідності?

4. Чи відповідають обсяги та вартість фактично виконаних робіт з будівництва (ремонту, реконструкції) об’єктів обсягам і вартості, визначеним проєктно-кошторисною або звітною документацією?

5. До якого виду робіт (нове будівництво, реконструкція, капітальний ремонт тощо) належать фактично виконані будівельні роботи на об’єкті?

6. Який ступінь будівельної готовності незавершеного будівництвом об’єкта?

7. Який технічний стан (ступінь фізичного зношення) об’єкта нерухомого майна (будівлі, споруди тощо)?

8. Чи є об’єкт нерухомого майна (будівля, споруда) аварійним?

9. Яка вартість ремонтно-будівельних робіт (розмір завданої матеріальної шкоди), проведення яких необхідне для усунення пошкоджень унаслідок заливання, пожежі, стихійного лиха, механічного впливу, просідання ґрунту на підроблюваних територіях тощо?

10. Чи належить будівля за архітектурним вирішенням (стилем) до категорії культових споруд: храмів, церковних споруд?

Експертиза комп'ютерної техніки та програмних продуктів

Комп'ютерно-технічна експертиза – це комплекс дій, який проводиться професійно підготовленими експертними працівниками і спрямований на дослідження й аналіз автоматизації інформаційних процесів, комп'ютерної техніки чи електронних носіїв.

Предметом є закономірності формування і дослідження комп'ютерних систем і руху комп'ютерної інформації, дослідження фактів і обставин, пов'язаних з проявом цих закономірностей за завданням слідчих і судових органів.

Об'єктами судової експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів є комп'ютерна техніка, периферія, різноманітні носії інформації, програмне забезпечення, інша інформація, яка міститься на носіях і в запам'ятовуючих пристроях, а також органайзери, пейджери, мобільні телефони й інші пристрої, які виготовлені та працюють на основі технологій побудови персональних комп'ютерів.

Оскільки комп'ютерна експертиза є підвидом інженерно-технічної експертизи, фахівці проведуть діагностичне дослідження комп'ютерного обладнання, використовуючи відповідні методики. У рамках комп'ютерної експертизи можуть розглядатися механічні схеми, електроприлади, комп'ютерні блоки та інші комплектуючі пристрої, які у якийсь спосіб можуть вплинути на отримання необхідної інформації.

До основних завдань експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів належать:

- встановлення робочого стану комп'ютерно-технічних засобів;
- встановлення обставин, пов'язаних з використанням комп'ютерно-технічних засобів, інформації та програмного забезпечення;
- виявлення інформації та програмного забезпечення, що містяться на комп'ютерних носіях;
- встановлення відповідності програмних продуктів певним версіям чи вимогам на його розробку.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень щодо з'ясування обставин:

• Чи міститься на цьому носії певна (зазначити, яка саме) інформація і як саме?

• Чи містить носій досліджуваного комп'ютера інформацію про певні (зазначити, які саме) дії користувача?

• Чи піддавався досліджуваний накопичувач певним процедурам з метою знищення інформації?

• Чи могла бути створена зазначена інформація на цьому комп'ютері, чи вона перенесена з іншого носія?

• Яка технологія та хронологія створення електронного документа?

• Які атрибути (час друку, редагування, створення, видалення тощо) файлів, що містять інформацію стосовно... (зазначити зміст)?

• Які функціональні несправності мають це комп'ютерне обладнання або його окремі складові та пристрої і як ці несправності впливають на роботу обладнання загалом?

• Чи можливо виконання певних дій за допомогою цього програмного продукту?

Експертиза документів бухгалтерського обліку, оподаткування та звітності

Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності охоплює дослідження документів бухгалтерського обліку з відомостями про нестачу грошових коштів, товарно-матеріальних цінностей, основних засобів, повноту нарахування і сплати податків до державного бюджету, взаєморозрахунки між підприємствами тощо.

Основними завданнями експертизи документів бухгалтерського обліку, оподаткування та звітності є визначення:

• документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів на

підприємствах, в установах, організаціях і їх структурних підрозділах (далі – підприємство) періоду їх утворення;

• документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів, основних засобів, надання послуг;

• документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з основними засобами, товарно-матеріальними цінностями, грошовими коштами, цінними паперами та іншими активами;

• документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат;

• документальної обґрунтованості, задекларованої платником податку бази оподаткування податком на прибуток підприємств, та суми податку, що підлягає сплаті за певний звітний період, визначеної органом податкового контролю;

• документальної обґрунтованості формування платником податкових зобов'язань і податкового кредиту з податку на додану вартість, визначення суми податку на додану вартість, що підлягає сплаті, та суми податку на додану вартість, заявленої до бюджетного відшкодування;

• документальної обґрунтованості окремих елементів податків і зборів, визначених платником у відповідних деклараціях (розрахунках, звітах).

Вирішення питань, які належать до компетенції органів державного фінансового та податкового контролю (здійснення експертами-економістами перевірки певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності установ, організацій, підприємств з метою виявлення наявних фактів порушення законодавства, фактів порушення податкового законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб), не належить до завдань економічної експертизи.

Проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень експерта-економіста:

- Чи підтверджується документально встановлена за актом інвентаризації нестача (надлишки) грошових коштів у касі на суму на підприємстві на певну дату?
- Чи підтверджується документально нестача товарно-матеріальних цінностей, встановлена за актом інвентаризації на підприємстві, в кількісних і вартісних показниках на певну дату?
- Чи підтверджується документально нестача основних засобів на підприємстві в кількісних і вартісних показниках?
- Чи підтверджується документально розмір безпідставно виплаченої та списаної по касі підприємства заробітної плати з урахуванням даних, наданих органом / особою, який / яка призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), та висновків почеркознавчої експертизи про те, що підписи в платіжних документах про одержання заробітної плати (номер відомості, період) учинені не особами, які в них зазначені?
- Чи обґрунтовано відшкодовані за певний період витрати на відрядження? Якщо так, то у якій сумі?
- Чи підтверджуються документально висновки перевірки у частині, що стосується завищення обсягу і вартості виконаних робіт, з урахуванням висновків інших видів експертиз?
- Чи підтверджується документально заявлений у позовних вимогах позивача розмір заборгованості за поставлені підприємству товарно-матеріальні цінності, виконані роботи (надані послуги) за договором за певний період, зокрема з урахуванням висновків інших видів експертиз?
- Чи підтверджується документально зазначене в акті контролюючого органу заниження об'єкта оподаткування за певний період і донарахування до сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету (зазначити яких)?
- Чи відповідають визначені та задекларовані підприємством доходи за певний період наданим первинним документам і вимогам Податкового кодексу України?
- Чи відповідають визначені та задекларовані витрати підприємством за певний період наданим первинним документам і вимогам Податкового кодексу України?

• Чи підтверджуються документально витрати підприємства за певний період, що формують собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг?

• Чи підтверджується документально та нормативно відображення у податковому обліку підприємства нарахування амортизації за певний період?

• Чи підтверджуються документально обсяги господарських операцій і проведення розрахунків з нерезидентами за певний період?

• Чи підтверджуються документально висновки акта органу податкового контролю про завищення підприємством заявленої суми бюджетного відшкодування з податку на додану вартість за певний період?

• Чи підтверджується документально визначений об'єкт оподаткування з доходів, виплачених підприємством нерезиденту, із джерелом їх походження з України у зазначеному в акті перевірки періоді?

Подібні запитання можуть бути поставлені за іншими видами податків та обов'язкових платежів.

Експертиза фінансово-господарської діяльності

Аналіз і діагностика фінансово-господарської діяльності підприємства засновані на комплексному вивченні процесів і результатів техніко-економічного розвитку підприємства та виявленні основних причинно-наслідкових зв'язків. Аналіз фінансів з господарської діяльності підприємства охоплює дослідження сукупності технологічних, соціально-економічних, правових, екологічних та інших процесів, закономірностей формування, побудови й функціонування систем управління; принципів побудови організаційних структур, оцінку ефективності застосовуваних методів інформаційного, матеріально-технічного та кадрового забезпечення. У процесі аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства розглядаються такі основні напрями діяльності підприємства: науково-технічний, виробничий, інвестиційний, соціальний та функціональний.

Основними завданнями дослідження фінансового-господарської діяльності підприємств та організацій є:

• встановлення документальної обґрунтованості, аналізу показників фінансового стану;

• аналіз джерел власних коштів і результатів фінансово-господарської діяльності; аналізу загальногосподарських і спеціальних фондів;

• аналіз реальності розрахунків з дебіторами і кредиторами;

• аналіз витрат і цін як чинників фінансової стабільності, беззбитковості;

• розрахунки під час приватизації та оренди, відповідності чинним методикам оцінки вартості майна, що приватизується;

• розрахунки втраченого заробітку (від несвоєчасної виплати компенсації заподіяної шкоди у разі втрати працездатності та в інших випадках);

• встановлення цільового витрачання бюджетних коштів;

• розрахунки втраченої вигоди тощо.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз'яснень щодо з'ясування обставин:

1. Визначити основні економічні показники (ліквідності, платоспроможності та прибутковості) господарсько-фінансової діяльності (зазначити організацію) на дату укладання або закінчення терміну дії угоди (зазначити реквізити). Як вказані показники характеризують господарсько-фінансову діяльності (зазначити організацію, підприємство)?

2. Чи підтверджується документально сума внеску до статутного фонду (зазначити організацію або учасника) і розрахунок розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику, який вибув зі складу засновників (зазначати дату виходу)?

3. Чи підтверджується документально розмір збитку від необґрунтованого заниження (несплати) орендної плати (зазначити організацію) за період (зазначити який) і в якій сумі?

4. Чи мають показники фінансово-економічного стану підприємства (назва) за період (вказати період) ознаки доведення до банкрутства, фіктивного банкрутства, прихованого банкрутства?

5. Чи була у підприємства (назва) фінансова можливість виплатити повним обсягом (або частково) нараховану заробітну плату у період (вказати період) за рахунок власних обігових коштів з урахуванням черговості платежів згідно з вимогами законодавства?

6. На які потреби були витрачені грошові кошти підприємства (назва) в період існування заборгованості щодо заробітної плати перед своїми працівниками?

Дослідженню під час проведення фінансово-економічної експертизи підлягають такі групи об'єктів експертизи: відповідні господарські угоди (листи-замовлення, угоди, контракти); баланси організацій і необхідні додатки до них; облікові регістри, в яких накопичуються дані первинних документів; первинні документи, якими, власне, оформлювалася безпосередня передача товару; нормативні акти організації-кредитора з оформлення безнадійної дебіторської заборгованості тощо. Також необхідно надати судовим експертам інші наявні в розпорядженні особи, яка призначає експертизу, матеріали, що мають відношення до предмета фінансово-економічної експертизи, а саме: протоколи обшуків, що засвідчують джерела походження відповідних документів, наданих на експертизу; неофіційні документи, наприклад записи про кількість вилученої товарної маси й суми грошей, отриманої під час її реалізації; показання кожного підозрюваного та свідків (бухгалтерських працівників, юрисконсультів, секретарів-референтів, ревізорів організації, де вчинене розкрадання) тощо.

Предметом фінансово-економічної експертизи є відображена в документах інформація про фінансово-економічні показники діяльності підприємства, акціонування, банкрутство, орендні відносини, цільове використання бюджетних коштів, які стали об'єктом розгляду судово-слідчими органами та стосовно яких поставлені питання на вирішення експерта.

Для обліку фінансово-господарських операцій кредитні спілки використовують План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств та організацій, затверджений наказом Міністерства фінансів України від 09.12.2011 № 1591. Кредитна спілка проводить аналітичний

облік розрахунків з кожним членом кредитної спілки. Для цього в паперовому та/або електронному вигляді ведеться особовий рахунок, який є об'єднаною єдиним реєстраційним номером сукупністю даних про члена кредитної спілки, відомості про рух внесків, вкладів, нарахованих відсотків, розрахунки за отриманими кредитами.

Експертиза документів фінансово-кредитних операцій

Визначення документальної обґрунтованості фінансово-кредитних операцій є відображенням в обліку фінансово-кредитних організацій їх фінансово-господарської діяльності.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді щодо вирішення обставин:

1. Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки щодо відповідності вимогам чинного законодавства документального оформлення операцій із надання кредитів за кредитною угодою, повноти нарахування та сплати відсотків за користування кредитами позичальником?

2. Чи відповідає перелік документів, наданих банку підприємством для отримання кредитних коштів за кредитною угодою, чинному Положенню про кредитування?

3. Чи підтверджується документально вартість активів (майна) у підприємства (позичальника), наданого в заставу за кредитною угодою?

4. Чи підтверджується документально розмір збитків банку, визначений в акті перевірки, у результаті необґрунтованої видачі, неповернення кредиту за угодою?

5. Чи підтверджується бухгалтерськими та первинними документами нецільове використання кредитних коштів за угодою?

6. Чи підтверджується документально дотримання банком відповідних нормативів відрахувань до страхового резерву?

7. Чи відповідає наявний у матеріалах справи розрахунок заборгованості позичальника (зі сплаті відсотків за кредит і погашення основної суми боргу) перед банком умовам укладеного між зазначеними сторонами кредитного договору та розрахунковим документам щодо видачі й погашення кредиту за цим кредитним договором?

8. Чи відповідає метод нарахування банком відсотків за кредитним договором вимогам Положення про кредитування банку?

Об'єктами дослідження є первинні бухгалтерські документи, документи бухгалтерського обліку банків і суб'єктів господарювання під час здійснення фінансово-кредитних операцій, зокрема: документи, що підтверджують договірні відносини фінансово-кредитних організацій з клієнтами (кредитні договори, договори про розміщення вкладів, договори про відкриття банківських рахунків тощо); первинні документи, які повинні складатися у процесі здійснення операцій (платіжні доручення, меморіальні ордери, касові документи, інші первинні документи); регістри бухгалтерського обліку (облікові регістри, виписки за рахунками тощо); дані податкової та статистичної звітностей суб'єктів господарювання; інші документи, що стосуються питань, які ставляться на вирішення експерта.

Під час вирішення зазначених завдань використовують методи:

– документальної перевірки;
– арифметичних підрахунків;
– зіставлення.

Транспортно-товарознавча експертиза

Транспортно-товарознавча експертиза є підвидом товарознавчої експертизи. До основних завдань транспортно-товарознавчої експертизи належить визначення ринкової вартості колісних транспортних засобів (далі – КТЗ), їх складових, а також розміру вартості матеріальних збитків, заподіяних власнику або володільцю колісних транспортних засобів, їх складових унаслідок

пошкодження останнього. Перед транспортно-товарознавчою експертизою можуть ставитись також питання про складові основного завдання або споріднені з ним, якщо такі питання пов'язані з придбанням та експлуатацією колісних транспортних засобів

На дослідження експерту надаються КТЗ і документація, що стосується його реєстрації, матеріали розслідування події, яка призвела до матеріальної шкоди, а також документи, у яких зафіксовані інші вихідні дані, необхідні для вирішення поставленого питання.

У разі потреби виклик зацікавлених осіб на технічний огляд КТЗ здійснюється замовником експертизи із зазначенням дати, місця та часу проведення огляду (після їх узгодження з експертом).

Орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), повинен(на) забезпечити можливість огляду КТЗ та належні безпечні умови (освітлення, вільний доступ, можливість огляду КТЗ з різних боків тощо).

Орієнтовний перелік запитань судової транспортно-товарознавчої експертизи:

• Яка ринкова вартість КТЗ (зазначити його марку, модель і державний реєстраційний номер) на дату оцінки (зазначити дату, на яку визначається його вартість)?

• Яка вартість КТЗ (зазначити марку, модель КТЗ, ідентифікаційний номер), його складових, що ввозяться на митну територію України, на дату оцінки (зазначити дату, на яку визначається його вартість)?

• Яка ринкова вартість сільськогосподарської та будівельної техніки? (визначити вартість техніки, обладнаної силовим агрегатом і самохідним шасі, зокрема тракторів, комбайнів тощо).

• Яке значення становить величина втрати товарної вартості КТЗ на дату оцінки (зазначити дату, на яку оцінюється його вартість)?

• Яка утилізаційна вартість КТЗ (зазначити його марку, модель і державний реєстраційний або ідентифікаційний номер) на дату оцінки (зазначити дату, на яку оцінюється його вартість)?

• Яка скрапова вартість КТЗ (зазначити марку, модель і державний реєстраційний або ідентифікаційний номер) на дату оцінки (зазначити дата, на яку оцінюється його вартість)?

• Яка ліквідаційна вартість КТЗ (зазначити його марку, модель і державний або ідентифікаційний номер) на дату оцінки (зазначити дата, на яку оцінюється його вартість)?

• Яка вартість матеріального збитку (шкоди), завданого(ї) власнику КТЗ (зазначити прізвище, ім'я та по батькові власника, марка, модель КТЗ, його державний реєстраційний номер) унаслідок (зазначити подію, що призвела до матеріальної шкоди) на дату оцінки (зазначити дату, на яку оцінюється вартість)?

• Чи укомплектовано КТЗ, відповідно до нормативно-технічної документації, підприємства-виробника? Якщо ні, то в чому саме полягає неукомплектованість?

• Яка дата виготовлення цього КТЗ (його складової)?

• До якого типу належить цей двигун, які його основні характеристики?

• Чи можливо провести ремонтно-відновлювальні роботи пошкодженого КТЗ (його складових)? Якщо можливо, то який обсяг, характер і вартість цих робіт на дату оцінки (зазначити дату, на яку проводиться оцінка майна)?

• Яке значення становить коефіцієнт фізичного зносу складових зазначеного КТЗ?

• Яке значення становить відсотковий показник ринкової вартості КТЗ?

• Чи відповідають виконані ремонтно-відновлювальні роботи нормативним вимогам?

• Яким характеристикам (зокрема, типу) відповідає КТЗ згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності?

Методологія оцінювання якості та вартості товару

Якісна характеристика товару розглядається в таких дефініціях:

1) якість товару – сукупність характеристик товару, які визначають ступінь його здатності задовольняти встановлені та передбачені потреби;

2) вимоги до якості товару – вираз певних потреб через переведення їх у набір кількісно або якісно встановлених норм, що характеризують товар, для забезпечення можливості його перевірки під час використання за призначенням;

3) вивчення якості товару – дослідження закономірностей виявлення споживчих властивостей товару відповідно до його призначення в певних умовах обігу, споживання або експлуатації;

4) надійність (товару) – якісна характеристика товару, що визначає його властивість зберігати в установлених межах значення всіх параметрів щодо здатності виконувати потрібні функції в заданих режимах і умовах застосування, технічного обслуговування, зберігання й транспортування;

5) недолік (товару) – будь-яка невідповідність товару вимогам нормативних документів, умовам договорів або вимогам, які висуваються до товару, або інформації, яку про нього надав виробник (продавець);

6) істотний недолік – недолік, що унеможливлює використання товару за його цільовим призначенням, а для його усунення необхідні значні витрати праці чи часу, а також комплектувальних виробів, які становлять значну частину товару, або робить товар іншим, ніж передбачено нормативними документами чи договором, або проявляється знову після його усунення.

Визначення, які використовують щодо інформації про товар:

а) інформація про товар – надані в документальній або образній формі відомості про товар, місце й час його виготовлення, ціну, правила поводження з товаром і догляд за ним, спосіб використання, строк придатності, фірму-виробника;

б) маркування товару – ідентифікаційна умовна позначка на кожній одиниці (партії) товару з інформацією відповідно до вимог чинних нормативних документів.

Кількісне відтворення властивостей продукції характеризується за допомогою показників якості. Показники якості поділяються на:

1. Функціональні, до яких відносять показники, що відображають споживчі властивості виробу, а саме: технічний ефект (продуктивність, потужність, швидкість, швидкодія тощо); надійність (довговічність); ергономічність (виконання гігієнічних, антропологічних, фізіологічних вимог); естетичність.

2. Ресурсозберігаючі, до яких належать: технологічні (ресурсоємність виробництва виробу: матеріалоємність, енергоємність, трудомісткість); коефіцієнти споживання ресурсів у процесі експлуатації.

3. Природоохоронні показники, які стосуються екологічності й безпеки.

Під рівнем якості виробу розуміють відносну характеристику якості, засновану на порівнянні сукупності показників якості розглянутого виробу із сукупністю базових показників (аналогів, перспективних зразків, що випереджають стандарти, тощо). Оцінювання рівня якості продукції може здійснюватися за допомогою диференційного та комплексного методів.

Під час застосування диференційного методу здійснюється зіставлення показників якості нової продукції з ідентичними базовими показниками якості. Висока якість виробів визначається різними факторами, основними з яких є: фактори технічного характеру (конструктивні, технологічні, метрологічні); фактори економічного характеру (фінансові, нормативні, матеріальні); фактори соціального характеру (організаційні, правові, кадрові). Урахування всіх зазначених факторів вимагає комплексного підходу до забезпечення якості. Для визначення номенклатури показників якості, коефіцієнтів вагомості, виду функціональної залежності застосовують експертні методи.

Якість продукції заснована на використанні системи стандартів. Об’єктами державної стандартизації є конкретна продукція,

норми, правила, вимоги, методи, терміни, призначені для застосування в різних сферах. Державні стандарти встановлюють показники, які відповідають провідному рівню науки, техніки й виробництва. Відповідно до вимог стандартів продукція, що підлягає реалізації, має супровідні документи, які посвідчують її якість (наприклад, сертифікати відповідності, декларації виробника про відповідність; інструкції (керівництва) з використання або технічні паспорти з позначеннями знаків відповідності чи із зазначенням нормативно-технічного документа, яким відповідає якість продукції, тощо).

За результатами комплексного оцінювання якості товару розпочинається товарознавче оцінювання його вартості.

Відповідно до вимог п. 11 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 № 1440 (далі – Національний стандарт № 1), оцінювання майна проводиться із застосуванням бази, що відповідає ринковій вартості або неринковим видам вартості. Для визначення ринкової вартості майна розглядаються варіанти використання таких методичних підходів: дохідного, порівняльного та витратного, передбачених Національним стандартом № 1.

Дохідний підхід базується на врахуванні принципів найбільш ефективного використання й очікування, відповідно до яких вартість об’єкта оцінки визначається як поточна вартість очікуваних доходів від найбільш ефективного його використання, включно із доходом від можливого перепродажу. Основними методами дохідного підходу є пряма капіталізація доходу та непряма капіталізація доходу (дисконтування грошового потоку). Обрання методів оцінювання водночас залежить від наявності інформації щодо очікуваних (прогнозованих) доходів від використання об’єкта оцінки, стабільності їх отримання, мети оцінювання, а також виду вартості, що підлягає визначенню. За допомогою дохідного підходу визначаються ринкова й інвестиційна вартості, а також інші види вартості, які ґрунтуються на принципі корисності, зокрема ліквідаційна вартість, вартість ліквідації тощо.

У більшості випадків визначення ринкової вартості товарів народного споживання дохідним підходом є недоцільним.

Порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення, попиту та пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін пропонування й продажу подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння й об'єктом оцінки.

Для визначення ринкової вартості об'єкта оцінки в матеріальній формі із застосуванням порівняльного методичного підходу інформація про подібне майно повинна відповідати таким критеріям:

• умови угод купівлі-продажу або умови пропонування щодо укладення таких угод не відрізняються від умов, які відповідають вимогам, що висуваються для визначення ринкової вартості;

• продаж подібного майна відбувся з дотриманням типових умов оплати;

• умови на ринку подібного майна, що визначали формування цін продажу або пропонування, на дату оцінки істотно не змінилися або зміни, які відбулися, можуть бути враховані.

Основними елементами порівняння є характеристики подібного майна за місцем його розташування, фізичними та функціональними ознаками, умовами продажу тощо. Коригування вартості подібного майна здійснюється через додавання або вирахування грошової суми із застосуванням коефіцієнта (відсотка) до ціни продажу (пропонування) зазначеного майна або через їх комбінування, де ціна – фактична сума грошей, сплачена за об'єкт оцінки або подібне майно; ринкова вартість – вартість, за яку можливе відчуження об'єкта оцінки на ринку подібного майна на дату оцінки за угодою, укладеною між покупцем і продавцем, після проведення відповідного маркетингу за умови, що кожна із сторін діяла із знанням справи, розсудливо та без примусу.

Методи оцінювання, які застосовують під час визначення ринкової вартості об'єкта оцінки у разі використання порівняльного підходу, повинні ґрунтуватися на результатах аналізу цін продажу (пропонування) на подібне майно.

Витратний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення й корисності. Він передбачає визначення поточної вартості витрат на відтворення або заміщення об'єкта оцінки з подальшим коригуванням. Основними методами витратного підходу є метод прямого відтворення й метод заміщення. Під час застосування методу прямого відтворення або методу заміщення використовуються вихідні дані про об'єкт оцінки, інформація про відтворення або заміщення об'єкта оцінки чи подібного майна в сучасних цінах або середньостатистичні показники, які узагальнюють умови його відтворення або заміщення в сучасних цінах. З використанням витратного підходу визначається ринкова вартість майна.

За результатами експертної практики цей підхід використовується у разі вирішення питань стосовно визначення ринкової вартості таких товарів:

– наданого для дослідження майна, що було у використанні, коли після проведення адекватного маркетингу воно приймається таким, що користується попитом і пропонуванням на первинному ринку;

– наданого для дослідження некомплектного товару, нового чи після використання, модель якого під час проведення адекватного маркетингу прийнята такою, що користується попитом і пропонуванням на первинному та вторинному ринках, і до якого на ринку сформувалися ціни на послуги з відновлювання та ремонту;

– ненаданого для дослідження виробу, що був у використанні, до якого надані вихідні дані про терміни використання, комплектність чи технічний стан та який після проведення адекватного маркетингу є таким, що користується попитом і пропонуванням на первинному ринку.

Товарознавча експертиза військового майна, техніки та озброєння

До об’єктів товарознавчої експертизи військового майна, техніки та озброєння належать: всі види озброєння, боєприпаси, військова техніка, спеціальні запасні комплектуючі вироби й частини до військової техніки та майна, вибухові речовини, паливо, пально-мастильні матеріали, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, продовольче, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, інженерне майно, засоби радіаційного, хімічного, біологічного захисту та інше закріплене за військовими формуваннями, Держспецзв’язку, МВС України майно, крім нерухомого майна.

Завдання, що ставляться перед товарознавчою експертизою військового майна, техніки й озброєння:

- визначення вартості наданих на дослідження об’єктів, які використовують як військове майно;
- визначення типу та призначення наданих на дослідження об’єктів;
- визначення характеристик і властивостей наданих на дослідження об’єктів відповідно до Українського класифікатора товарів зовнішньоекономічної діяльності;
- визначення виробника, країни походження, року виготовлення (комплексно з трасологічним дослідженням) наданих на дослідження об’єктів;
- визначення змін показників якості наданих на дослідження об’єктів (комплексно з відповідними фахівцями з експлуатації подібного майна).

Відповідно до специфіки ціноутворення військове майно належить до однієї із чотирьох груп: I група – військове майно, придбане за фіксованими державними цінами; II група – військове майно, придбане за договірними цінами на внутрішньому ринку; III група – імпортоване військове майно; IV група – речове, продовольче, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, інженерне, хімічне майно, що закріплене за військовими формуваннями, військове майно, щодо якого відсутні облікові

дані в органах управління військовими формуваннями, відомості стосовно ціни згідно із прейскурантами або ціни підприємств-виробників неможливо установити.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді щодо вирішення обставин:

1. Яке найменування та призначення наданого на дослідження об'єкта?

2. Яким підприємством і коли виготовлений наданий на дослідження об'єкт (за умови наявності маркувальної інформації або відповідних супровідних документів)?

3. Чи укомплектовано наданий на дослідження об'єкт відповідно до нормативно-технічної документації? Якщо ні, то в чому саме полягає неукомплектованість або невідповідність?

4. Чи відповідає якісний стан об'єкта вимогам стандартів, технічним умовам, наданим зразкам? Якщо ні, то в чому полягає така невідповідність? (Вирішується комплексно з відповідними фахівцями з ремонту та експлуатації подібного майна).

5. Які дефекти, ушкодження має наданий на дослідження об'єкт? Чи є ці дефекти істотними? Чи можлива експлуатація об'єкта за призначенням щодо наявності виявлених дефектів? (Вирішується комплексно з відповідними фахівцями з ремонту та експлуатації подібного майна).

6. Який ступінь зносу наданого на дослідження об'єкта?

7. Яка ринкова вартість об'єкта станом на визначену дату (з урахуванням наданої експерту інформації щодо укладених угод купівлі-продажу аналогічних об'єктів на міжнародному ринку)?

8. Яка вартість ліквідації об'єкта станом на визначену дату?

9. Який розмір матеріального збитку, завданий у результаті пошкодження об'єкта, зокрема з урахуванням наданої у розпорядження експерта калькуляції відновлювального ремонту?

10. Який розмір матеріального збитку, завданий у разі повного знищення об'єкта, зокрема в результаті бойових дій?

Методика проведення судової експертизи літературних творів

Під поняттям «літературні твори» варто розуміти всі твори як результат інтелектуальної діяльності, літературної чи наукової творчості, матеріалізовані в письмовій формі. Саме письмова форма є обов'язковим виразом матеріалізації літературного твору. Це можуть бути наукові, художні твори, які охоплюють і витвори мистецтва, видані друкарським або іншим способом. Усі зазначені об'єкти авторського права зазвичай позначаються єдиним поняттям – книжкова продукція, що може мати різноманітні форми: книги, брошури, статті, плакати, а також вміщених до книжкових видань фотографій, ілюстрацій, планів, креслень, які слугують наочними поясненнями чи доповненнями до змісту літературного твору, тощо.

Для роз'яснення питання щодо можливості використання чужого твору без згоди автора (або іншої особи, яка має авторське право), зокрема у формі плагіату або піратства у сфері авторського права й суміжних прав, необхідно доручати проведення експертизи фахівцям у галузі літературознавства, мистецтвознавства тощо залежно від конкретного об'єкта авторського права та/або суміжних прав.

Експертні завдання, які вирішують за допомогою методики:

– визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права;

– визначення в об'єкті дослідження або його частині (зокрема, назві) ознак оригінального та творчого характеру;

– встановлення факту використання літературного твору;

– встановлення факту змінення літературного твору та способу його змінення.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді щодо вирішення обставин:

1. Чи є об'єкт дослідження «ХХХ» (або його частина, що має самостійне значення) результатом творчої праці?

2. Чи містить об'єкт дослідження (або його частина, що має самостійне значення) ознаки об'єкта авторського права?

3. Чи мало місце відтворення твору «XXX» або його частини під час створення твору «YYY»?

4. Чи є твір «XXX» переробленням твору «YYY»?

5. Чи оформлено твір «XXX» як складову частину збірника «YYY»?

Основними об'єктами дослідження є писемні або усні літературні твори (за умови їх фіксації та вираження в певній об'єктивній матеріалізованій формі).

Порівняльними об'єктами дослідження є інші об'єкти, відображені на матеріальних носіях джерел інформації, які містять інформацію про обставини справи.

Для ефективного вирішення поставлених перед експертом завдань застосовують різноманітні методи дослідження, які базуються на сучасних досягненнях науки. Під час дослідження літературних творів переважно використовують формально-логічні методи пізнання, а саме: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, індукцію та дедукцію. В окремих випадках для ефективного вирішення експертних завдань можуть застосовуватися інші методи дослідження.

Стадії дослідження літературних творів:

1. Попереднє (підготовче) дослідження, на якому експерт визначає:

– відповідність наданих матеріалів зазначеним в ухвалі (постанові) та/чи в супровідному листі;

– достатність наданих матеріалів для вирішення поставленого завдання;

– наявність усіх аркушів у матеріалах справи й правильність їх нумерації (якщо надані на дослідження матеріали непронумеровані та непрошиті, то це здійснює комісія експертів, про що складається відповідний акт);

– стан наданих об'єктів: цілісність, відсутність / наявність пошкоджень, читабельність тексту.

2. Роздільне (аналітичне) дослідження, під час якого експерт описує твори, що надані на дослідження, вивчає їх та інші надані об'єкти досліджень, виявляє й аналізує ознаки цих об'єктів. Для виявлення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права досліджується наявність у ньому ознак творчого характеру та об'єктивної форми вираження.

У разі визначення в об’єкті дослідження ознак творчого характеру й оригінальності виявляються специфічні ознаки, які свідчать, що досліджуваний об’єкт створений у результаті творчої праці його автора. Оскільки форма вираження літературних творів певною мірою залежить від характеру (виду) твору та сфери його застосування, під час дослідження літературних творів доцільно визначати характер (вид) твору, а в окремих випадках функціональний стиль мовлення, яким викладений твір, що дасть змогу порівняльному дослідженню визначити специфічні та закономірні ознаки.

3. Порівняльне дослідження, під час якого проводиться зіставлення схожих ознак об’єктів дослідження, аналізуються наявні збіги і розбіжності. Порівнюються особливості вираження внутрішньої та зовнішньої форм об’єктів дослідження: використані в них художні засоби й образи, композиція, мова твору (проводиться зіставлення мовленнєвих елементів, способів їх відбору, вживання, взаємного поєднання і співвідношення) тощо.

4. Оцінювання результатів (синтез) виявлених у результаті порівняльного дослідження збігів і розбіжностей у досліджуваних творах. Крім того, визначається, чи є вони випадковими, мають технічний характер або є такими, що індивідуалізують певний об’єкт досліджень, а також розглядається можливість їх виникнення в результаті використання і змінення певного твору.

Особливості проведення експертизи, пов’язаної з винаходами, корисними моделями та кресленнями – об’єктами авторського права

Основні об’єкти дослідження: креслення (графічні твори за умови їх фіксації й вираження в певній об’єктивній формі). Порівняльні об’єкти дослідження: інші об’єкти, відображені на матеріальних носіях інформації, які містять інформацію про обставини справи.

Експертні завдання спрямовані на визначення в об’єкті дослідження ознак об’єкта авторського права, визначення в об’єкті

дослідження або його частині ознак оригінальності й творчого характеру, установлення факту використання креслення, змінення креслення та способу його змінення тощо.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді щодо вирішення обставин:

1. Чи було використано креслення «XXX» під час створення креслення «YYY»?

2. Чи було використано креслення «XXX» у процесі створення технічної ілюстрації «YYY»?

3. Чи було використано технічну ілюстрацію «YYY» у ході створення креслення «XXX»?

4. Чи було використано архітектурну частину проєкту «XXX» під час створення проєкту «YYY»?

У процесі дослідження креслень – об'єктів авторського права використовують формально-логічні методи пізнання, а саме: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, індукцію та дедукцію. В окремих випадках для ефективного вирішення експертних завдань можуть застосовуватися й інші методи дослідження.

Дослідження креслень – об'єктів авторського права проводиться за чотирма стадіями експертного дослідження:

1. Попереднє (підготовче) дослідження, під час якого експерт визначає: відповідність наданих матеріалів зазначеним в ухвалі (постанові) та/чи в супровідному листі; достатність наданих матеріалів для вирішення поставленого завдання; наявність усіх аркушів у матеріалах справи та правильність їх нумерації (якщо надані на дослідження матеріали непронумеровані й непрошиті, то це здійснює комісія експертів, про що складається відповідний акт); стан наданих об'єктів: цілісність, відсутність / наявність пошкоджень, читабельність тексту.

2. Роздільне (аналітичне) дослідження, коли експерт описує креслення, що надані на дослідження, вивчає їх, виявляє та аналізує ознаки. Для виявлення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права досліджується наявність у ньому ознак творчого характеру й об'єктивної форми їх вираження. Під час визначення в об'єкті дослідження ознак творчого характеру й оригінальності виявляються специфічні ознаки, які свідчать, що досліджуваний

об’єкт створений у результаті творчої праці його автора. Оскільки форма вираження креслень – об’єктів авторського права певною мірою залежить від характеру (виду) твору та сфери його застосування, у процесі дослідження креслень – об’єктів авторського права доцільно визначати характер (вид) твору (схема, робоче креслення, ескіз тощо) та в окремих випадках особливість графіки, якою відображено креслення – об’єкт авторського права, що дасть змогу під час порівняльного дослідження визначити специфічні та закономірні ознаки.

3. Порівняльне дослідження, у процесі якого проводиться зіставлення схожих ознак об’єктів дослідження, аналізуються наявні збіги й відмінності. Порівнюються особливості вираження внутрішньої та зовнішньої форм об’єктів дослідження: композиція, особливості графічного відображення (проводиться зіставлення графічних елементів, способів їх відбору, уживання, взаємного поєднання та співвідношення) тощо.

Для встановлення факту використання креслень – об’єктів авторського права або факту змінення та способу його змінення може складатися таблиця збігів. У разі аналізу досліджуваних креслень – об’єктів авторського права виділяються ознаки, достатні для індивідуалізації об’єктів і вказується на виявлені збіги та розбіжності. Дослідження креслень – об’єктів авторського права, які розглядаються у спорах про встановлення факту використання креслення через відтворення, перероблення або інший спосіб, проводиться враховуючи особливості цих способів використання.

Порівняльне дослідження закінчується встановленням збігів і розбіжностей в ознаках творів.

4. Синтез (оцінювання) результатів дослідження та формулювання висновків. На цій стадії оцінюються виявлені в результаті порівняльного дослідження збіги й розбіжності в досліджуваних кресленнях – об’єктах авторського права, визначається, чи є вони випадковими, мають технічний характер або є такими, що індивідуалізують певний об’єкт досліджень, а також розглядається можливість їх виникнення в результаті використання й змінення певного креслення – об’єкта авторського права.

Експертиза комерційної таємниці та ноу-хау

Комерційна таємниця – відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, крім тих, які, відповідно до законодавства, не можуть бути віднесені до комерційної таємниці.

Факт виникнення права інтелектуальної власності на комерційну таємницю пов'язується не з державною реєстрацією цього права, а з визнанням інформації такою, що наділена певними якостями (властивостями) та вчиненням її власником певних заходів для охорони цієї інформації.

Ноу-хау – знання і досвід науково-технічного, виробничого, управлінського, комерційного, фінансового й іншого характеру, які використовуються в процесі науково-дослідних розробок, виробництва, реалізації та використання конкурентоспроможної продукції, але ще не стали загальним надбанням (не захищені охоронними документами).

Характерні риси ноу-хау: науково-технічна й економічна цінність; практичне використання; відсутність прямого захисту як об'єкта промислової власності; повна чи часткова конфіденційність.

Форми ноу-хау: 1) документація (креслення, схеми, керівництво, інструкції, специфікації, результати дослідів та їх протоколи, формули, рецепти тощо); 2) безпосередній досвід спеціалістів, які володіють ним і здатні його використати у певній галузі.

Види ноу-хау за змістом: конструкторське, технологічне, виробниче, управлінське, фінансове.

Об'єктом судової експертизи комерційної таємниці та ноу-хау є досліджувані експертом на основі спеціальних знань відомості (інформація), що становлять комерційну таємницю або ноу-хау, відомості (інформація) технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру.

Предметом є встановлення на основі дослідження матеріальних носіїв і джерел інформації з використанням спеціальних знань фактичних даних щодо віднесення певної інформації до комерційної таємниці та ноу-хау, а також визначення шляхів її

одержання з метою правильного вирішення справи, яка перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Завданням є встановлення фактичних даних щодо віднесення інформації до комерційної таємниці та ноу-хау, а також визначення шляхів її одержання.

Орієнтовний перелік запитань, на які дають відповіді щодо вирішення обставин:

1. Чи можна інформацію (вказати інформацію) віднести до комерційної таємниці?

2. Чи має інформація (вказати інформацію) ознаки ноу-хау?

3. Чи набута інформація (вказати інформацію), яка використовується (юридичною особою або фізичною особою-підприємцем), завдяки вивченню відкритих даних, які містяться у відомостях (указати джерела інформації)?

4. Чи набута інформація (указати інформацію) реінжинірингом зразків продукції (указати або надати зразки продукції)?

5. Чи містяться у відомостях, наданих (указати ким) даних, що інформація (указати інформацію) була отримана в результаті власних розробок або досліджень (указати, яких саме)?

Під час дослідження комерційної таємниці та ноу-хау переважно використовують формально-логічні методи пізнання, а саме: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, індукцію та дедукцію.

Дослідження, пов’язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями

Об’єктами судової експертизи та досліджень, пов’язаних із знаками для товарів і послуг, можуть бути: зареєстровані знаки для товарів і послуг; позначення, нанесені на товари; позначення, які супроводжують надання послуг; комерційні (фірмові найменування); доменні імена тощо.

Судові експертизи, пов’язані із знаками для товарів і послуг, призначають під час: вирішення судом питання про порушення

прав власника зареєстрованого знака для товарів і послуг; визнання свідоцтва на знак для товарів і послуг недійсним у зв'язку із порушенням прав третіх осіб; визнання свідоцтва на знак для товарів і послуг недійсним у зв'язку із невідповідністю заявленого позначення умовам надання правової охорони тощо.

У разі призначення експертиз або замовлення досліджень, пов'язаних із знаками для товарів і послуг, необхідно надати такі матеріали: завірену копію свідоцтва на знак для товарів і послуг; виписку про знак з державного реєстру зареєстрованих знаків для товарів і послуг; у випадку вирішення питання про порушення прав власника знака – примірники об'єктів, на яких розміщено позначення порушника; інші матеріали залежно від питань, які виносяться на розгляд експерта.

Об'єктами судової експертизи та досліджень, пов'язаних із комерційними (фірмовими) найменуваннями можуть бути: комерційні (фірмові найменування); зареєстровані знаки для товарів і послуг; позначення, нанесені на товари; позначення, які супроводжують надання послуг; доменні імена тощо.

Судові експертизи, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, призначають під час: вирішення судом питання про порушення прав власника комерційного (фірмового) найменування; визнання свідоцтва на знак для товарів і послуг недійсним у зв'язку із порушенням прав третіх осіб; вирішення судом питання про порушення прав власника зареєстрованого знаку для товарів і послуг тощо.

У разі призначення експертиз або замовлення досліджень, пов'язаних із знаками для товарів і послуг, необхідно надати такі матеріали: завірену копію свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи; завірену копію свідоцтва на знак для товарів і послуг; виписку про знак з державного реєстру зареєстрованих знаків для товарів і послуг; у випадку вирішення питання про порушення прав власника комерційного (фірмового) найменування – примірники об'єктів, на яких розміщено позначення порушника; інші матеріали залежно від питань, які виносяться на розгляд експерта.

Основними завданнями судової експертизи, пов'язаними з торговельними марками (марками для товарів і послуг), комерційними (фірмовими) найменуваннями, зазначеннями походження товарів, є встановлення:

- тотожності або схожості засобів індивідуалізації настільки, що їх можна сплутати;
- наявності в засобі індивідуалізації розрізняльної здатності;
- оманливості засобу індивідуалізації;
- факту складання позначення лише з описових елементів;
- можливості введення в оману споживача щодо товару, послуги або особи тощо.

Орієнтовний перелік запитань, на які дають відповіді щодо вирішення певних обставин:

Спори про визнання права

1. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 таким, що не мав розрізняльної здатності на дату ХХ.ХХ.ХХХХ?

2. Чи складається знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 лише з позначень, що є загальновживаними як позначення товарів і послуг певного виду?

3. Чи складається знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 лише з позначень чи даних, що є описовими під час використання щодо зазначених у свідоцтві товарів і послуг або у зв'язку з ними?

4. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 оманливим?

5. Чи складається знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 лише з позначень, що є загальновживаними символами або термінами?

Спори про порушення прав

1. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 тотожним або схожим зі знаком для товарів і послуг за свідоцтвом № 111 настільки, що їх можна сплутати?

2. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 таким, що може ввести в оману щодо товару, послуги або особи (ААА), яка виробляє товар або надає послугу?

3. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 тотожним або схожим із фірмовим найменуванням «ВВВ» настільки, що їх можна сплутати?

4. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 тотожним або схожим із зазначенням походження товарів «ААА» настільки, що їх можна сплутати?

5. Чи є позначення «ААА», нанесене на (вказати куди) або застосоване у (вказати де), тотожним або схожим настільки, що його можна сплутати із зареєстрованим знаком для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000?

6. Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000 тотожним або схожим з позначенням «ААА», яке стало відомим в Україні до дати подання заявки на знак для товарів і послуг за свідоцтвом України № 000?

Економічна експертиза у сфері інтелектуальної власності

До цього виду дослідження належать питання, пов'язані із: визначенням розміру матеріальної шкоди за неправомірне використання об'єкта інтелектуальної власності; заниженням доходів, несплатою податків та обов'язкових платежів державі, пов'язаних з використанням у господарській діяльності об'єктів інтелектуальної власності; дослідженням правильності проведення економічної оцінки об'єктів права інтелектуальної власності; дослідженням правильності нарахувань і виплат роялті за ліцензійними угодами; визначенням розміру грошового еквівалента приниження ділової репутації; відображенням об'єктів інтелектуальної власності в бухгалтерському обліку.

Предметом судової економічної експертизи у сфері інтелектуальної власності є фактичні дані про вартість, завдані збитки й економічні операції щодо об'єктів права інтелектуальної власності, які встановлюють під час дослідження документів у визначеному законом порядку засобом щодо застосування спеціальних знань у галузі економіки інтелектуальної власності.

Об’єктами економічної експертизи (досліджень) можуть бути: первинні бухгалтерські документи; реєстри бухгалтерського обліку; документи фінансової звітності; статистична звітність за відповідні періоди; роздруковані й завірені електронні документи; організаційно-розпорядчі та планово-регулювальні документи, складені на підставі законодавчих і нормативних актів, тощо.

Під час проведення експертизи встановлюється факт наявності об’єкта інтелектуальної власності, матеріалізованого в певній об’єктивній формі. Щодо документів, які засвідчують майнові права на цей об’єкт, досліджується механізми комерціалізації, напрями отримання економічних вигод та економічного ефекту від об’єкта інтелектуальної власності.

Основними завданнями економічних досліджень у цій сфері є визначення майнової вартості прав на об’єкти інтелектуальної власності та розрахунок збитків, завданих у разі порушення прав на них.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді та роз’яснень щодо з’ясування обставин:

1. Яка ринкова / неринкова вартість майнових прав на об’єкт права інтелектуальної власності станом на дату (вказати)?

2. Який мінімальний розмір авторської винагороди має сплатити роботодавець (замовник) автору об’єкта права інтелектуальної власності?

3. Який розмір реальних збитків, які зазнав правовласник об’єкта інтелектуальної власності внаслідок дій особи N (підприємства «А»)?

4. Який розмір доходів (упущена вигода), які правовласник об’єкта інтелектуальної власності міг би реально одержати за звичайних обставин, якби його право не було порушене внаслідок дій особи N (підприємства «А»)?

Судово-медична експертиза живих осіб

Судово-медична експертиза виявлених у живої особи ушкоджень, захворювань чи втрати працездатності, каліцтва займає провідне місце в експертній практиці будь-якої судово-медичної експертної установи. У результаті проведення таких експертиз отримують дані, що мають важливе значення для доказування у кримінальному чи цивільному судочинстві. Основними приводами для призначення експертизи живих осіб можуть бути: отримання особою тілесних ушкоджень; зґвалтування та інші насильницькі дії сексуального характеру; зараження венеричними захворюваннями та ВІЛ-інфекцією; встановлення: репродуктивної здатності, вагітності, пологів у минулому; батьківства; правильності та своєчасності надання медичної допомоги; стану здоров'я, штучно викликаних і вигаданих хвороб, втрати працездатності; віку; факту й ступеня алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння тощо.

Відповідно до кримінальних процесуальних норм обов'язковим є призначення експертизи для встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, встановлення статевої зрілості потерпілої особи (ст. 242 КПК України). На важливість висновку судово-медичної експертизи, який може вплинути на результат кримінального провадження, вказує той факт, що ч. 3 ст. 242 КПК України встановлено можливість примусового залучення особи, за ухвалою слідчого судді, суду, для проведення судово-медичної експертизи. Оскільки категорію процесуальних осіб, яких може бути примусово залучено до проведення судово-медичної експертизи, не встановлено, то варто розуміти, що такими особами можуть бути підозрювані, потерпілі й обвинувачені.

Цивільними процесуальними нормами також передбачена обов'язковість призначення судом експертизи, якщо у справі необхідно встановити характер і ступінь ушкодження здоров'я, вік особи, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх

одержати (ст. 145 ЦПК України). Законодавець не визначає, експертизою якого виду ці обставини мають бути встановлені, однак характер вирішуваних завдань, об'єкти й предмет експертного дослідження вказують на те, що обов'язковим для з'ясування цих питань є призначення судово-медичної експертизи живих осіб. Об'єктом судово-медичних експертиз під час розгляду судом цивільних справ є людина – її психіка, система життєдіяльності.

Підготовка матеріалів для проведення експертизи живих осіб покладається на процесуальну особу, суд, які призначили таку експертизу. Від своєчасності та правильності підготовки матеріалів часто залежать не лише повнота й правильність отриманих висновків, а й взагалі можливість проведення судово-медичної експертизи.

Для проведення експертизи й отримання вірогідного висновку важливе значення має оцінка результатів медичного обстеження підекспертного та вивчення відповідної медичної документації. Усю медичну документацію розглядають як доповнення до основного дослідження живої особи. Проведення експертизи без дослідження особи лише за медичними документами можна дозволити тільки у виключних випадках і за наявності медичних документів, які містять вичерпні дані щодо характеру ушкоджень, їх клінічної оцінки та інші відомості, які можуть вплинути на формування висновку. У виключних випадках дозволяється використання копій і виписок за умови відображення в останніх вичерпних відомостей про ушкодження та їх клінічний перебіг. Такі документи мають бути засвідчені підписом лікаря й печаткою лікувального закладу. Якщо експерт не має необхідних медичних документів, він заявляє особі чи органу, що призначив експертизу, клопотання про їх надання.

Різноманітність приводів, які потребують проведення експертизи під час розгляду кримінальних і цивільних справ, зумовлює умовне виділення кількох її видів:

1. Експертиза в разі тілесних ушкоджень для встановлення: а) наявності, особливостей і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень; б) ступеня втрати загальної та професійної працездатності; в) стану здоров'я, симуляції, аггравації, дисимуляції, штучних хвороб і

каліцтва членів (самоушкодження); г) виявлення рубців як наслідку ушкоджень чи захворювань.

2. Експертиза в разі спірних статевих станів для встановлення: а) статі; б) порушення цілості дівочої пліви; в) статевої репродуктивної функції; г) вагітності та пологів, що були.

3. Експертиза в разі статевих злочинів для встановлення факту: а) насильного статевого акту та характеру й механізму виникнення ушкоджень під час його вчинення; б) насильного статевого акту в спотвореній формі; в) розбещувальних дій щодо неповнолітніх; г) статевих зносин з особами, які не досягли статевої зрілості; д) зараження венеричною хворобою, СНІДом.

4. Експертиза з інших приводів: а) для встановлення віку, тотожності особи; б) в разі спірного батьківства і підміни дітей; в) для встановлення факту алкогольного сп'яніння.

У більшості випадків експертиза або обстеження проводиться в бюро судово-медичної експертизи. Кожний вид експертизи має певні особливості, у зв'язку з чим методика її проведення залежить від цілей і завдань. Загалом під час проведення експертизи рекомендована така послідовність дій: 1) ознайомлення з обставинами справи; 2) вивчення медичних документів; 3) опитування обстежуваного зі збиранням анамнезу; 4) огляд обстежуваного; 5) проведення спеціальних досліджень; 6) складання експертного документа.

Судово-медична експертиза трупів

Згідно зі ст. 238 КПК України огляд трупа на місці його виявлення проводиться слідчим з обов'язковим залученням фахівців – судово-медичного експерта або лікаря, які надають слідчому необхідну допомогу. Огляд здійснюється візуально із застосуванням необхідних техніко-криміналістичних засобів. Водночас категорично забороняється проведення на місці події зондування поранень і будь-яких дій, що змінюють первинний вигляд трупа або властивості виявлених на ньому ушкоджень (обмивання водою, видалення засохлої крові з поверхні шкіри, дослідження

ранових каналів, вилучення знарядь і предметів, які зафіксовані в ранах, тощо). Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи з метою встановлення причин смерті. Одночасно з документами про призначення судово-медичної експертизи трупа в розпорядження експерта має бути направлено протокол або завірена копія протоколу огляду місця події.

Подальше дослідження трупа проводиться за межами місця події в умовах спеціально обладнаних приміщень судово-медичної експертної установи або в прозекторській лікарні з дотриманням норм, встановлених кримінальним процесуальним законодавством. У виключних випадках можливим є проведення експертного дослідження трупа в непристосованих, випадкових приміщеннях. У такому разі процесуальна особа, яка призначила дослідження, бере на себе відповідальність за створення необхідних для цього умов. Під час доставки трупа з місця події до судово-медичної установи чи моргу лікарні слідчим або уповноваженими ним особами вживаються заходи до недопущення можливих змін первісного стану трупа у процесі транспортування (забруднення сторонніми речовинами, заподіяння додаткових ушкоджень тіла та одягу тощо).

У випадках коли бригада швидкої медичної допомоги констатує смерть особи, яка померла на вулиці або в іншому громадському місті, доставка трупа до моргу здійснюється цією бригадою. У випадках смерті у лікувально-профілактичних установах організація доставки трупа до моргу покладається на керівника цієї установи. Якщо особа, яка лікувалася в такій установі, померла внаслідок насильства або у разі підозри на нього, керівник цієї установи зобов'язаний надіслати одночасно з трупом до моргу оригінал медичної карти стаціонарного хворого й одяг померлого, якщо він не вилучений правоохоронними органами або не виданий родичам померлого.

Залежно від мети і завдань дослідження трупа розрізняють два його окремих види:

1. Патолого-анатомічне, яке проводять за розпорядженням головного лікаря лікувального закладу, в якому лікувався і помер

потерпілий. Завданням такого дослідження є вивчення морфологічних змін у внутрішніх органах померлого для зіставлення з клінічним діагнозом і виявлення дефектів у наданні медичної допомоги з метою підвищення якості лікарської роботи й удосконалення охорони здоров'я.

2. Судово-медичне, якому підлягають насамперед трупи осіб, які загинули насильницькою смертю або за наявності підозри на таку смерть. У таких випадках під насильницькою смертю розуміють смерть, що настала в результаті зовнішнього насильства незалежно від того, ким або чим і за яких обставин таке насильство відбулося. Це можуть бути вбивство, заподіяння смерті з необережності, самогубство, нещасний випадок, дія факторів навколишнього середовища тощо.

Ненасильницька смерть є приводом для призначення судово-медичного дослідження трупа в разі наявності підозри на зовнішні фактори, наприклад, якщо смерть настала раптово, неочікувано для рідних, близьких, лікарів, якщо перебіг навіть наявного та підтвердженого лікарями захворювання за характером і тяжкістю його перебігу не мав би спричинити настання смерті людини. Крім того, судово-медичну експертизу з метою встановлення причин смерті призначають за наявності обставин, які вказують на неналежне виконання медичним персоналом своїх посадових і професійних обов'язків або на відмову в наданні невідкладної медичної допомоги постраждалому.

Судово-медичну експертизу трупа проводять на підставі постанови слідчого, який здійснює досудове розслідування, прокурора чи ухвали слідчого судді, суду. Рішення про проведення експертизи під час досудового розслідування може бути прийняте тільки після початку кримінального провадження та внесення відомостей про нього до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Судово-медичний розтин (дослідження) трупа проводиться на підставі письмової вимоги правоохоронного органу. Різниця між експертизою та судово-медичним розтином полягає лише в їх процесуальному оформленні, а мета, завдання й техніка дослідження однотипні. Експертиза трупа оформляється висновком експерта, а дослідження – актом судово-медичного дослідження трупа.

У разі виявлення в процесі патолого-анатомічного дослідження ознак насильницької смерті розтин трупа припиняють і сповіщають про це слідчі органи чи прокуратуру. У такому випадку лікар-патологоанатом складає протокол про виконане ним дослідження, забезпечує збереження трупа у тому стані, в якому він перебував на момент припинення розтину. Після призначення судово-медичної експертизи дослідження трупа продовжується в її межах із зазначенням в експертному висновку стану трупа та встановлених лікарем-патологоанатомом обставин. За згодою експерта в цьому випадку експертиза трупа може бути проведена в патологоанатомічному відділенні лікарні.

Під час судово-медичної експертизи розтин трупа може проводитись у присутності слідчого, якщо від нього надійде таке розпорядження, чи за його відсутності – самим судово-медичним експертом, а в складних випадках – групою експертів. Неявка слідчого у призначений час до місця проведення розтину не є перешкодою для початку проведення експертизи. Присутність під час проведення судово-медичної експертизи трупа рідних і близьких померлого, а також інших осіб, які не мають відношення до досудового розслідування, не допускається.

Судово-медична експертиза трупа має бути призначена у випадках:

– встановлення факту насильницької смерті чи за наявності підозри на насильницьку смерть;

– раптової смерті особи за відсутності підстав для видачі лікарем «Лікарського свідоцтва про смерть»;

– смерті особи під час перебування на лікуванні в стаціонарі лікарсько-профілактичних установ, якщо причина смерті невідома;

– смерті невідомої особи навіть за умови встановлення діагнозу захворювання;

– смерті особи в стаціонарі від захворювання із встановленим діагнозом, якщо з приводу настання смерті до правоохоронних органів надійшли заяви про неправильне лікування, що могло стати причиною смерті.

Експертиза трупа може бути розпочата тільки після появи ранніх трупних явищ (охолодження, трупних плям, трупного заклякання). До прояву зазначених змін розтин трупа може бути

проведений тільки після констатації смерті в установленому законом порядку й після оформлення акта про настання смерті, один примірник якого має бути наданий експерту до початку розтину. Доцільність раннього розтину може визначатися різними причинами, зокрема: потребою у вилученні тканин і органів для трансплантації; термінового вилучення з тіла трупа речових доказів, наприклад кулі, для швидкого здійснення ідентифікації вогнепальної зброї; підвищеною вірогідністю збереження в організмі отрути, що могла бути причиною смерті і яка може швидко зруйнуватися; проведенням спеціальних біохімічних досліджень; смертю від особливо небезпечних інфекцій або в інших випадках, якщо затримка з розтином може зумовити втрату або видозміну важливої судово-медичної інформації.

Судово-медична експертиза передбачає зовнішнє і внутрішнє дослідження трупа, а також проведення додаткових лабораторних досліджень: гістологічних, токсикологічних, імунологічних, медико-криміналістичних тощо. Порядок її проведення повинен відповідати Правилам проведення судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи, затвердженим наказом МОЗ України від 17.01.1995.

Основними об’єктами експертизи є трупи (частини трупів) осіб, які вмерли насильницькою смертю, раптово або за нез’ясованих обставин, або в разі невстановленого діагнозу, а також трупи невстановлених осіб. Додатковими об’єктами судово-медичного дослідження трупа можуть виступати, крім історії хвороби й інших медичних документів, одяг померлого, знаряддя травми, зброя, транспортні засоби, різноманітні речові докази й сліди, вилучені з місця події (кров, виділення з людського організму, волосся тощо), матеріали кримінального провадження, наприклад протокол огляду й додатки до нього.

В інтересах кримінального провадження для вирішення поставлених у постанові про призначення експертизи питань дозволяється проводити судово-медичне дослідження обсягом, який може призвести до змін зовнішнього вигляду трупа. Про такі обставини експерт повинен повідомити особу, яка призначила експертизу. В інших випадках проводити дії, які можуть призвести до істотної зміни, спотворення зовнішнього вигляду трупа, забороняється.

Основним обов'язковим питанням, для розв'язання якого призначається судово-медична експертиза трупа, є встановлення причини смерті. Питання, які виносяться на розгляд судово-медичному експерту, формулюються з урахуванням обставин виявлення трупа, встановлених слідів, ознак, які можуть орієнтовно вказувати на причину настання смерті, показань очевидців та інших матеріалів кримінального провадження, в яких містяться дані, що мають значення для встановлення фактичних обставин вчинення злочину.

Орієнтовний перелік запитань, які потребують відповіді щодо вирішення судово-медичної експертизи трупа:

1. Що є причиною настання смерті особи, чи має така смерть ознаки насильницької?

2. Якою є давність настання смерті?

3. Скільки і яких саме ушкоджень завдано особі та які з них могли спричинити настання смерті?

4. Якими є характер і локалізація ушкоджень, заподіяних потерпілому, в якій послідовності вони нанесені, чи є серед них смертельні, а якщо так, то які саме?

5. Якою є давність нанесених ушкоджень, що виявлені на тілі трупа, і чи збігається їх давність із давністю настання смерті?

6. Чи мають ушкодження на тілі трупа ознаки, які вказують на характер та особливості знаряддя, яким вони заподіяні?

7. Якщо на тілі трупа є декілька ушкоджень, то чи всі вони мають зажиттєве походження, і чи є такі, що заподіяні після смерті?

8. Чи могли бути завдані ушкодження знаряддям (предметом, зброєю), що виявлені біля тіла трупа (вилучені у підозрюваного, знайдені під час обшуку)?

9. З якого виду вогнепальної зброї здійснено постріл, і снарядом (кулею) якого калібру спричинено вогнестрільне поранення?

10. Якщо на виявленому ножі є сліди крові, то чи утворені вони кров'ю потерпілого (підозрюваного)?

11. Чи відповідають місця та характер нанесених ушкоджень на тілі трупа місцям і характеру пошкоджень одягу, який був на трупі в момент його виявлення?

12. Чи відповідає причина смерті встановленому діагнозу і характеру перебігу хвороби, від якої лікувався померлий у лікарняній установі?

13. Чи могли бути заподіяні ушкодження і які саме власною рукою потерпілого?

14. У яких умовах (якому середовищі) зберігався труп до його виявлення та як довго?

15. Чи мають місце ознаки, які вказують на переміщення трупа, зміну пози трупа після настання смерті особи?

Судово-медична експертиза крові

Сліди крові бувають різні, що залежить від способу й часу їх утворення, умов зовнішнього середовища, властивостей предмета, на якому вони перебувають. Розрізняють плями, помарки, патьоки, відбитки, калюжі крові. За формою, особливостям розташування слідів крові можна судити про обставини кримінального правопорушення. У висохлих плям крові, звичайно, темно-червоний, коричневий або бурий колір, іноді сірувато-зелений або жовтуватий. На поверхнях, де волога не всмоктується, після висихання крові утворюються блискучі коричневі скоринки.

Невеликі предмети (одяг, взуття, знаряддя злочину тощо) з підозрілими плямами потрібно вилучати повністю. Вирізати або вистригати певні ділянки з них не варто. Якщо виникає необхідність звернути увагу експерта на якусь конкретну пляму або групу плям, її або їх обшивають кольоровою ниткою.

У разі виявлення підозрілих плям на громіздких предметах, транспортування яких неможливе, відокремлюють частину предмета одночасно з розташованими на ньому плямами й обов’язково із сусіднім чистим (вільним від плям) ділянками його поверхні. Якщо ж таке відділення неможливе або небажане у зв’язку із цінністю речі, потрібно або зіскоблити плями на аркуш чистого паперу й упакувати зішкріб у паперовий пакет, або змити їх складеною в 3-4 шари вологою чистою (не вживаною) марлею, прагнучи отримати якомога більшу концентрацію плям на обмеженій

ділянці. Після цього марлю варто висушити за кімнатної температури. Одночасно зі змитими плямами в окремий пакет поміщають зразок чистої марлі.

Кров, виявлену на землі, беруть із ділянок, найбільш нею просочених. У разі потреби землю підсушують за кімнатної температури, якщо можливо, з неї видаляють видимих комах. Окремо упаковують контрольний зразок землі (без крові).

Зразки крові трупа в разі потреби бере судово-медичний експерт під час розтину.

Запитання, на які дають відповідь щодо вирішення обставин судово-медичною експертизою:

1. Чи є кров на матеріальному доказі?

2. Яка видова і групова приналежність крові?

3. Яка група крові у потерпілого і підозрюваного? Кому з них могла належати кров на матеріальному доказі?

Інші питання (про статеву приналежність крові, її регіональному походження, приналежності її дорослій людині або немовляті, давності утворення плям, кількості крові в плямах, походження крові від вагітної жінки тощо) ставляться щодо вирішення експертизи залежно від конкретних обставин розслідуваної справи.

Для вирішення питання про наявність крові застосовують попередні (орієнтовні) й доказові проби. Попередні проби не підтверджують наявність крові, а лише орієнтують судово-медичного експерта на те, що це може бути кров. Це проби з перекисом водню, бензидинові, з люміналом (реакція хемілюмінесценції), а також дослідження в ультрафіолетовому випромінюванні, які, по суті, є хімічними реакціями. Вони можуть застосовуватись лише тоді, коли плям, схожих на кров, багато, оскільки внаслідок хімічних реакцій кров знищується і подальшому дослідженню не підлягає.

Після встановлення наявності у плямі крові переходять до визначення видової її належності, тобто визначають кому належить кров – людині чи тварині, а якщо потрібно, то якого саме виду тварини. З цією метою використовують реакцію преципітації, методи імунофлюорисценції, хроматографії гемоглобіну, емісійного спектрального аналізу, реакції зв’язування комплементу й анафілаксії.

Визначивши належність крові в досліджуваному об’єкті людині, потрібно встановити її групу і тим самим з’ясувати питання про походження крові від певної особи, яка брала участь у події. Це становить основне завдання судово-медичної експертизи під час розслідування кримінальних проваджень, пов’язаних із вбивством, заподіянням тілесних ушкоджень, зґвалтуванням, а також під час розслідування правопорушень медичного персоналу й розглядання цивільних справ про спірне батьківство, материнство чи заміну дітей.

У процесі розслідування може виникнути потреба у визначенні кількості рідкої крові, що утворює певну пляму. Конкретних методів для з’ясування цього немає. Орієнтовно кількість крові, що пролилася, можна визначити з розрахунку, що 1 л рідкої крові лишає 211 г сухої речовини.

Вирішення питання про давність утворення слідів крові має велике значення для встановлення часу події. Активність ферментів у плямах крові зберігається впродовж 3–5 місяців, 50–60 днів, 80–100 днів відповідно до похідних гемоглобіну, які утворюються під дією чинників довкілля.

Судово-медична експертиза волосся

Волосся можна виявити на місці події, знарядді травми, транспортних засобах, одязі та тілі потерпілих і підозрюваних. Для вилучення волосся на бранші пінцета одягають гумові наконечники, щоб не пошкодити його і не зіпсувати можливі накладення.

Виявлене волосся й відібрані зразки запаковують в окремі конверти, на яких вказують, що це за об’єкт, ким, коли і де він був вилучений, і одночасно з постановою слідчого направляють до судово-імунологічного відділення бюро судово-медичної експертизи для з’ясування та надання відповіді на такі запитання:

1. Чи є надісланий для дослідження об’єкт волоссям?
2. Належить волосся людині чи тварині?
3. Якщо тварині, то якій?
4. Якщо волосся належить людині, то з якої воно частини тіла?

5. Це випале чи вирване волосся?

6. Чи мала місце дія на волосся чинників навколишнього середовища?

7. Яка групова і статева приналежність волосся?

8. Чи можливе походження волосся від певної особи (схожість)?

Для вирішення цих питань використовують різні методи дослідження волосся, спрямовані на виявлення їх морфологічних, фізико-хімічних і біологічних властивостей.

Під час макроскопічного дослідження описують форму волосся (пряме, хвилясте, кучеряве), колір (чорний, темно-русявий, світло-русявий, білявий і рудий), за допомогою гвинтового окулярного мікроскопа виміряють його довжину й товщину.

Основним методом експертизи волосся є мікроскопічне дослідження, яке дозволяє вивчити його структуру, малюнок кутикули, пошкодження, особливості поперечних зрізів, проводити порівняльне дослідження.

Наявність чіткої структури (кутикула, кора, мозкова речовина) дає підстави стверджувати, що дослідженню підлягає саме волосся, а не текстильні, штучні чи синтетичні волокна. Так, синтетичні матеріали є безструктурними, іноді мають дрібні подовжені смужки чорного кольору з невеликими порожнинами, які містять повітря. Шовкові волокна однорідні, циліндричної форми або дещо плескуваті, штучно забарвлені в різні кольори. Бавовняні волокна мають форму пучків або спіралеподібних зігнутих стрічок з каналом у середині. Льняні волокна циліндричної форми, нагадують бамбукові палички з ділянками потовщень і каналом у середині.

Після того, як було доведено, що досліджуваний об’єкт є волоссям, встановлюється його видова приналежність. Варто враховувати, що волосся людини та шерсть тварин відрізняється структурою і співвідношенням усіх шарів. Після того, як встановлено, що волосся належить людині, потрібно визначити його ре-ґіонарне походження, що важливо для подальшого порівняння, тому що порівнювати можна тільки волосся з однакових частин тіла. Водночас звертають увагу на довжину волосся, його товщину (найтовщим вважають волосся вусів і бороди – 0,14–0,16 мм).

Чимале значення мають накладення на волосся. Якщо виявляють кристали солей поту, це свідчить, що волосся з пахви, а якщо сперматозоїди – зі статевих органів.

Для вирішення питання, випале чи вирване волосся, досліджують його цибулину. У волосся, що випало, цибулина зроговіла, суха, зморщена, має вигляд колби, піхвових оболонок немає. У волосся, що вирване, цибулина складається із життєдіяльних клітин із різними ядрами, часто деформована, має вигляд гачка. Виявляються піхвові оболонки, в клітинах яких є ядра. Вирване волосся може свідчити про боротьбу або самооборону.

Під час дослідження волосся звертають увагу на можливі його пошкодження з різних причин, що зі свого боку може мати певне значення для встановлення певного факту. Волосся, пошкоджене тупим предметом, виглядає під мікроскопом нерівним, із вузлуватими потовщеннями, або розщепленим. Розщеплення відбувається вздовж стрижня з утворенням щілин. Кінці волосся, що обірвані повільним рухом, східчасті. У разі розриву волосся швидким рухом поверхня обриву рівна, перпендикулярна до повздовжньої його осі. У волосся, що обрізане гострим ріжучим предметом, кінець теж рівний.

Від дії полум’я волосся втрачає блиск, скручується по своїй осі, колбоподібно роздувається, стає рудим і крихким. У процесі мікроскопічного дослідження в корі й мозковій речовині виявляють пухирці газу, які утворюються під час горіння органічної речовини волосся. За температури понад 200 °С волосся цілком втрачає структуру.

Зміни волосся за вогнепальних пошкоджень залежать від чинників пострілу й охоплюють пошкодження від кулі, яка обриває значну кількість волосся, порохових газів, порошинок і кіптяви, що спричиняють відщеплення від волосся платівок, утворення щілин і дрібних дефектів у корі. У разі пострілів з близької відстані на волоссі можуть відкладатися кіптява й порошинки.

У трупів, що перебували тривалий час у ґрунті, колір волосся змінюється: чорне волосся стає червоно-каштановим, русяве – світло-бурштиновим. Під час гниття волосся набуває яскраво-червоного, каштанового або сірувато-жовтуватого кольору.

Цю обставину потрібно враховувати під час пізнання особи у випадках ексгумації.

Завдяки роговим утворенням волосся досить стійко протистоїть гниттю і може зберігатись на трупі тривалий час, що дозволяє встановити його групову приналежність. Для визначення групоспецифічних аглютиногенів системи АВО у волоссі застосовують реакцію абсорбції аглютинінів у кількісній модифікації. Метод абсорбції-елюції дозволяє на підставі дослідження тільки одного волосся визначити антигени системи АВО.

Статеву приналежність волосся визначають за виростами статевого хроматину (тільця Бара і Бертрама) в ядрах клітин піхвових оболонок цибулини вирваного волосся. Заслуговують на увагу також методи, спрямовані на виявлення статевих відмін в елементному складі волосся з використанням атомно-абсорбційного аналізу та спектрофотометрії в інфрачервоному випромінюванні.

Судово-медична експертиза сперми

Судово-медичне дослідження слідів сперми здійснюється під час проведення експертизи, пов’язаної з розслідуванням статевих злочинів. Ці сліди можуть бути виявлені на тілі й одязі потерпілих, а також на різних предметах на місці події. Досліджуються також мазки, взяті з піхви і прямої кишки потерпілих. Рідку сперму досліджують для вирішення питання про спроможність чоловіка до запліднення.

За мікроскопічною картиною сперма є середовищем, що містить морфологічні елементи – сперматозоїди, які становлять її специфічну частину, а також передміхурові тільця, що нагадують зерна крохмалю. У спермі можуть виявлятися й неспецифічні елементи: клітини епітелію, лейкоцити, лецитинові зерна, кристали холіну.

На місці події предмети, на яких можуть виявлятися сліди сперми, оглядають неозброєним оком і за допомогою лупи. Якщо плями сперми надто малі або розташовуються на забруднених

предметах, то для виявлення їх може бути застосований огляд в ультрафіолетовому випромінюванні.

Плями сперми мають різну форму, звивисті краї, крохмальну щільність, сіруватий чи жовтуватий колір. Запах свіжих плям сперми нагадує запах каштана.

У разі потреби дослідження вмісту піхви для встановлення наявності сперматозоїдів треба враховувати, що вони зберігаються там у середньому до семи днів залежно від реакції середовища піхви, активності мікрофлори та ферментів. У середовищі піхви трупа тривалість збереження сперматозоїдів більша (близько двох місяців) унаслідок припинення дії ферментів.

Такі предмети, як спідниця, білизна, панчохи, простирадло зі слідами, що нагадують плями сперми, відбирають для дослідження цілком, запаковуючи так, щоб вони не зіпсувалися. З відібраними речовими доказами до лабораторій направляють зразки крові та слини підозрюваного й потерпілої для порівняльного дослідження.

Під час дослідження сперми судово-медична експертиза має дати відповідь на такі запитання:

1. Чи є на речових доказах сперма?

2. Яка її групова приналежність?

3. Може ця сперма належати підозрюваному (обвинуваченому) чи ні?

У судово-імунологічних відділеннях бюро судово-медичної експертизи наявність сперми встановлюють за допомогою попередніх і доказових методів. До попередніх методів дослідження належать дослідження в ультрафіолетовому випромінюванні, мікрокристалічна реакція Флоранса, реакція із соком картоплі. Під час дослідження в ультрафіолетовому випромінюванні плями сперми в затемненому приміщенні дають голубувато-біле свічення (флюоресценцію). Проте, крім сперми, таке саме світіння можуть давати багато речовин тваринного й рослинного походження: слина, молоко, сеча, соки рослин тощо. Під впливом деяких чинників плями сперми можуть втрачати здатність до флуоресценції.

Мікрокристалічна реакція Флоранса, незважаючи на досить високу чутливість, також є попередньою, тому що позитивний результат не доводить наявності сперми, а негативний – не свідчить про її відсутність. Наприклад, реакція Флоранса дає позитивний результат з білком курячого яйця. Реакція за наявності сперми полягає в утворенні кристалів йодхоліну бурштинового кольору у формі скісних паралелограмів, частина яких має роздвоєний кінець, що нагадує хвіст ластівки. Ці кристали не утворюються в свіжій або надто загнилій спермі.

Одним з основних доказових методів наявності сперми є морфологічний, що дозволяє виявити в плямі сперматозоїди. Для забарвлення препарату за методом Баєки використовують один із трьох способів:

1) 1 % розчин кислого фуксину в 1 % розчині хлористоводневої (соляної) кислоти;

2) 1 % розчин метиленового синього в 1 % розчині хлористоводневої кислоти;

3) 1 % розчин кислого фуксину та 1 % розчин метиленового синього в 1 % розчині хлористоводневої кислоти.

За методикою Х. М. Тахо-Годі використовують два флуорохроми, які вибірково забарвлюють голівку і хвіст сперматозоїдів. Виявлення хоча б одного цілого сперматозоїда свідчить про сім’яне походження плями. Якщо у підозрюваного в спермі сперматозоїди не виявляються (азооспермія) внаслідок будь-якої патології, наприклад у разі хронічних запалень статевої сфери, руйнувань їх під дією мікрофлори піхви або внаслідок впливу інших чинників навколишнього середовища, можуть використовуватись інші доказові методи: визначення кислої фосфатази, сперміну й холіну за допомогою низхідної хроматографії на папері. Цей метод ґрунтується на тому, що в спермі людини міститься значна кількість кислої фосфатази, вільного холіну та сперміну, яка в кілька разів перевищує їх вміст в інших біологічних субстратах людського організму. Виявлення холіну, сперміну і кислої фосфатази в комплексі свідчить про наявність сперми в об’єкті дослідження.

Для встановлення сім'яного походження плями може також використовуватись емісійне спектральне дослідження. Виявлення відповідних мікроелементів, особливо цинку (сім умовних одиниць і більше), свідчить, що це пляма сперми.

Після того, як наявність сперми в досліджуваній плямі доведена, визначають її групову приналежність, що має важливе значення для встановлення особи, якій вона може належати. Групову приналежність сперми визначають за наявністю аглютинінів, відповідних до аглютиногенів крові. Проте перед тим, як приступити до визначення групи сперми, встановлюють ступінь виділюваності групових антигенів системи АВО.

З цього погляду всі люди поділяються на дві групи: виділювачів (80 %), у виділеннях яких містяться групові антигени системи АВО, і невиділювачів (20 %), у виділеннях яких немає наведених антигенів. Якщо в крові людини є антиген А, то у виділеннях її (спермі, сечі, слині, жовчі, поті, вмісту грудних залоз і піхви) теж виявляється аглютиноген А. Явище виділюваності позначається символами Se, невиділюваності – se. Поняття невиділюваності є умовним, тому що у виділеннях невиділювачів все ж виявляються групові антигени, проте в досить незначній кількості.

Групові антигени, що містяться у виділеннях людини, утворюються в клітинах тканин, та завжди відповідають групі крові особи й не змінюються впродовж усього життя.

Судово-медична експертиза слини та потожирових виділень

Плями слини на речових доказах мають білуватий або жовтуватий колір. Під дією ультрафіолетового випромінювання сліди слини флуоресціюють білуватим або голубуватим світлом, що вважають орієнтовною пробою для виявлення малопомітних плям, підозрілих на плями слини. Наявність плям слини встановлюють за допомогою реакції Мюллера-Барсегянц, яка ґрунтується на визначенні постійного компонента слини – ферменту амілази (птіаліну). До досліджуваного матеріалу додають розчин

картопляного крохмалю і витримують 20–24 год. у термостаті за температури +37 °С. Потім додають по одній краплі розчину Люголя. Якщо амілази достатня кількість і весь крохмаль розчинився, каламутний розчин стає прозорим, а під час взаємодії з розчином Люголя синього забарвлення не спостерігається (наявність слини доведена). У разі відсутності амілази чи малої її кількості розчин залишається каламутним і синіє під час додавання розчину Люголя (слина не виявлена).

Зразки слини як висушені на марлі плями досліджують для встановлення наявності антигенів у виділеннях людини методом абсорбції аглютинінів.

Приводом для судово-медичного дослідження слідів поту можуть бути різні причини, пов'язані зазвичай з карними злочинами, коли на місці події виявляють носильні речі злочинця. Із цією метою застосовують реакцію в плямах поту амінокислоти серину, яка є дещо специфічною і постійно виявляється в поті у досить високій концентрації порівняно з іншими біологічними рідинами. Принцип реакції полягає в окисленні серину перйодатом натрію з утворенням формальдегіду, що дає кольорову реакцію з кислотою. Одночасно з цією реакцією використовують хроматографію в тонкому шарі з використанням сорбента – водного розчину кремнієвої кислоти.

Важливу роль відіграє визначення в плямах поту антигенів системи АВО методом абсорбції в кількісній модифікації або методом абсорбції-елюції.

Під час судово-медичної експертизи зазначених виділень вирішуються два питання:

1. Чи являє собою досліджений об'єкт шукане (тобто сперму, слину, піт, сечу)?

2. Чи може виявлений об'єкт бути залишений конкретною особою (тобто визначення групової належності об'єкта)?

Психологічна експертиза

Судово-психологічну експертизу можна визначити як дослідження експертом на основі спеціальних знань у галузі психології тих психічних явищ та процесів, а також особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення й викликають певні правові наслідки, які мають значення для справи.

До проведення судово-психологічної експертизи можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками спеціалізованих державних установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані й отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому Законом України «Про судову експертизу».

Судово-психологічна експертиза призначається на стадії досудового розслідування та судового провадження у кримінальних і цивільних справах з ініціативи учасників процесу та суду. Питання проведення судово-психологічної експертизи у господарському й адміністративному процесі є також актуальним, оскільки людський фактор і потреба в дослідженні психічних процесів учасників – фізичних осіб господарських та адміністративних відносин має досить важливе значення для повного та справедливого вирішення справи судом.

Об’єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі, позивачі, відповідачі: малолітні, неповнолітні, дорослого та похилого віку).

Об’єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психологічні виявлення особи, що не виходять за межі норми, не викликають сумніву у її психічній повноцінності (осудності). Судово-психологічна експертиза спрямована на вивчення змісту та структури індивідуальної свідомості й поведінки людей у процесі вчинення ними певних діянь або відображення явищ навколишнього середовища. За допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дають змогу зрозуміти й правильно

оцінити особливості психічних проявів людини та її поведінки, які мають значення для висновків правового характеру.

Підставами для призначення судово-психологічної експертизи є: 1) відмінність поведінки підекспертних осіб від традиційної, характерної для відповідної статево-вікової групи людей; незвичайність поведінки суб'єкта у момент вчинення злочину (химерність зовнішності, міміки, жестикуляції, пантоміміки, рухів тіла тощо); неадекватна або неналежна оцінка ним соціальної, моральної сутності та значимості своїх дій; 2) різко виражені індивідуально-психологічні особливості суб'єкта (надмірна активність, ейфорія, неврівноваженість, емоційність, агресивність, збудливість та ін.) чи, навпаки, душевна «глухота», замкнутість, сором'язливість; 3) ймовірність відставання рівня психічного розвитку особи від вікової норми; 4) наявність особливостей, які свідчать про розлади у психічних пізнавальних процесах (сприймання уваги, пам'яті, мислення); 5) невідповідність поведінки меті й мотивам вчиненого; незвичайність, невірогідність мотивації поведінки; 6) явно несприятливі умови найближчого соціального оточення, середовища, у якому тривалий час перебував правопорушник (особливо неповнолітній); 7) наявність у поведінці підозрюваного ознак, що свідчать про можливість вчинення ним злочину у стані фізіологічного афекту, акумуляції емоційного збудження, сильних переживань; 8) перенесення підекспертним у минулому психічних або тяжких соматичних захворювань, психопатологічних станів; 9) сумніви у вірогідності показань свідка, потерпілого, що вочевидь суперечать характеру ситуації, іншим даним; 10) сумніви в авторстві письмового тексту; 11) сумніви в мотивах самогубства.

Межі компетенції судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі окреслюються нижченаведеним переліком питань:

1) діагностика індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної навіюваності, імпульсивності, ригідності тощо), здатних суттєво впливати на поведінку суб'єкта;

2) встановлення основних, закріплених мотивів (у психологічному розумінні цього поняття) поведінки людини й мотивації

конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особистість;

3) діагностика наявності або відсутності у суб'єкта в момент вчинення злочину фізіологічного афекту й інших непатологічних емоційних станів, здатних суттєво впливати на свідомість і поведінку людини;

4) встановлення можливості виникнення у людини в конкретних умовах психічних станів (розгубленості, втрати орієнтування тощо) й експертна оцінка їх впливу на поведінку чи якість виконання професійних функцій в авіації, на залізниці та в автомобільному транспорті, в роботі операторів автоматизованих систем на виробництві тощо;

5) встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, які мають ознаки не пов'язаного із психічним захворюванням відставання у психічному розвитку, цілковито усвідомлювати значення своїх діянь і визначення того, якою мірою вони здатні керувати своєю поведінкою;

6) встановлення здатності підозрюваних, звинувачуваних, свідків, потерпілих, враховуючи їхні індивідуально-психологічні та вікові особливості, рівень розумового розвитку, правильно оцінювати обставини, які мають значення у справі, і давати правдиві свідчення;

7) установлення здатності психічно здорових потерпілих у справі про зґвалтування (насамперед малолітніх) усвідомлювати характер і значення вчинюваних із ними дій і чинити опір.

На сьогодні традиційними є такі види судово-психологічної експертизи:

І. Експертиза неповнолітніх, яка призначається стосовно психічно здорових неповнолітніх підозрюваних, обвинувачуваних, свідків, потерпілих.

Умовний перелік запитань:

1. Які індивідуально-психологічні, зокрема емоційно-вольові, особливості характерні для підекспертної особи?

2. Які мотиви діяльності та поведінки підекспертного є типовими для його повсякденного життя; якими мотивами він керувався у процесі вчинення злочину?

3. Чи відповідає рівень розумового розвитку підлітка його біологічному (паспортному) віку?

4. Чи не властива підекспертному підвищена навіюваність? Якщо так, то як це може вплинути на його дії у конкретній кримінальній ситуації чи свідчення стосовно вчиненого злочину?

5. Чи не спостерігається у підекспертного схильності до фантазування? Якщо так, то як це може вплинути на його здатність давати правдиві свідчення?

II. Експертиза особистих властивостей, основних мотивів поведінки, закріплених у життєдіяльності суб'єкта, та рівня його інтелектуального розвитку, яка тісно пов'язана з відповіддю на запитання щодо наявності у підозрюваного, звинувачуваного на момент вчинення протиправної дії особливого емоційного стану, зокрема стану фізіологічного афекту: встановлення деяких індивідуально-психологічних особливостей дозволяє більш точно визначати специфіку емоційних станів у зв'язку із встановленням нездатності потерпілої особи чинити опір у момент вчинення з нею насильницьких дій.

Умовний перелік запитань:

1. Які індивідуально-психологічні особливості особи, яка підлягає експертизі, та як вони могли проявитися в конкретному протиправному вчинку?

2. Чи не суперечать протиправні (злочинні) дії особи, яка підлягає експертизі, основним рисам її характеру?

3. Чи здатен підекспертний, враховуючи рівень його розумового розвитку та стан психічних пізнавальних процесів, правильно розуміти значення своїх дій, їх наслідків і давати щодо них достовірні свідчення?

4. Які риси характеру особи, яка підлягає експертизі, могли б позначитися на характері її свідчень? Чи властиві їй підвищена навіюваність і схильність до фантазування?

5. Чи може особа, яка підлягає експертизі, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості, рівень розвитку пізнавальної сфери, правильно сприймати й оцінювати виявлені у справі факти (або здійснювані над нею дії)?

III. Експертиза особливих емоційних станів.

Умовний перелік запитань:

1. Яка психологічна характеристика емоційного стану підекспертного в період, що передував вчиненому?

2. Як емоційний стан і почуття особи, яка підлягає експертизі, вплинули на її поведінку в досліджуваній ситуації?

3. Чи не виявляє особа, яка підлягає експертизі, особистісних рис, які стали однією з умов виникнення у неї надзвичайного емоційного стану, що вплинув на її поведінку в досліджуваній у справі ситуації?

4. Чи не був обвинувачений у момент вчинення інкримінованих йому дій у стані фізіологічного афекту?

5. Як емоційний стан підекспертного міг позначитися на його свідченнях?

Психіатричні дослідження

Психіатричне обстеження проводять за загальноприйнятим у медицині принципом, який передбачає поєднання основного клінічного (психопатологічного) методу з рядом параклінічних (експериментально-психологічних, нейрофізіологічних, нейрорентгенологічних тощо).

Основними методами клінічного (психопатологічного) обстеження в психіатрії вважають одночасне спостерігання за хворим і його опитування. Досить важливо постійно порівнювати почуте й побачене, дані опитування та спостерігання, мімічне, пантомімічне реагування на запитання, навіть тоді, коли пацієнт відмовляється відповідати на них.

Спостерігаючи за хворим, лікар звертає увагу на його зовнішній вигляд, цілеспрямованість, безглуздість або стереотипність рухів, викрики, міміку, реакцію на оточення, особливості мовлення та ін. За поведінкою хворого в стаціонарі спостерігає також середній медичний персонал, за результатами спостережень заповнюють спеціальні щоденники. Лікар використовує ці відомості для оцінювання психічного стану пацієнта.

Деякі симптоми психічних розладів (галюцинації, коли хворий до чогось прислухається, придивляється, закриває ніс; маячні думки про переслідування) можна помітити або запідозрити за напруженим і переляканим виглядом, на підставі уважного спостерігання за хворим. Проте більшість психопатологічних симптомів виявляють лише під час опитування недужого (нав'язливі думки, деперсоналізаційні та дереалізаційні порушення, маячні ідеї, симптоми психічного автоматизму тощо).

Значення отриманих під час розмови із хворим відомостей для діагностики захворювання залежить від знання лікарем симптоматології психічних хвороб, його вміння вибрати й інтерпретувати діагностично цінну інформацію, а також критично оцінити здатність пацієнта, його близьких, рідних до адекватного відтворення психічних порушень. Обсяг і якість встановлених під час опитування даних про психічний стан хворого корелюють зі ступенем його довіри до лікаря, вмінням останнього знайти індивідуальний підхід, встановити контакт, спрямувати в потрібному напрямі розмову. Варто одночасно слухати та спостерігати, відчувати ситуацію, щоб підібрати й своєчасно поставити слушні запитання. Важливою умовою встановлення контакту між душевнохворим і лікарем є дотримання в процесі обстеження правил деонтології. У жодному разі не можна приховувати від хворого свою спеціальність: рано чи пізно обман усе одно розкриється, і довіру до лікаря буде втрачено. Розмовляти краще наодинці, оскільки присутність родичів або сторонніх осіб ускладнює контакт.

Налагодивши контакт із хворим, з'ясовують причину звертання до психіатра або в психіатричну клініку. Потім запитують, чи скаржиться він на стан здоров'я. Відповіді можуть бути різними: від повного заперечення будь-яких скарг до виявлення психічних порушень (безсоння, нав'язливі думки, страх, галюцинації, маячні ідеї тощо). Тому інформацію потрібно уточнити за допомогою додаткових запитань. Уважно вислухавши пацієнта, одночасно спостерігаючи за його мімікою, рухами, намагаються виявити специфічні симптоми. Коли у хворого є якісь ознаки психічного порушення, то спрямовують розмову в певному напрямі, розкривають характер та особливості психопатології. Якщо пацієнт

відмовляється відповідати на запитання, можна перейти до обстеження соматичного стану. Часто в процесі такого спілкування контакт з лікарем відновлюється.

З хворим, який перебуває в психотичному стані, краще розмовляти після отримання про нього об'єктивних відомостей. У разі непсихотичних (межових) розладів доцільніше спочатку розпитати хворого. Це посилить його довіру до лікаря.

Анамнез хвороби збирають також зі слів родичів хворого. Звертають увагу на чинники, які могли передувати початку недуги або її рецидиву (різні життєві події, психічні та фізичні травми, інфекції, інтоксикація, пологи тощо), особливості розвитку патології (гострий, підгострий, поступовий) і її прояви (зміни характеру, поведінки, дивні вчинки, порушення інтелекту, зміни в емоційній сфері, галюцинаторні розлади, маячні думки та ін.), лікування (амбулаторне чи стаціонарне) та його ефективність, причини госпіталізації і як було доправлено в клініку.

Психічний стан хворого починають досліджувати від моменту зустрічі його з куратором, у процесі встановлення контакту, збирання скарг і відомостей. Особливості зовнішнього вигляду, скарги, деякі висловлювання або окремі моменти, виділені з анамнезу, можна використати для початку цілеспрямованої розмови та виявити сукупність психічних розладів. Водночас потрібно уміло й обережно користуватися об'єктивною інформацією про психічні розлади у хворого, щоб не ускладнити стосунки з близькими та рідними. Лікар-психіатр зі стажем спирається на досвід проведення розмови із хворими у спосіб, який дає змогу виявити всі наявні зміни психіки, початківець же не знає, з чого почати розмову і в якому напрямі її вести.

Для висновку про інтелект і його відповідність освіті, життєвому досвіду перевіряють запас знань, особливо професійних. Про стан інтелекту й мислення свідчить здатність хворого реагувати адекватно на жарти, гумор, розуміти значення прислів'їв, приказок, метафор.

Під час дослідження емоційної сфери насамперед потрібно звернути увагу на зовнішній вигляд хворого, вираз обличчя, одяг, оцінити його настрій і ступінь адекватності емоцій.

Досліджуючи мотиваційно-вольову сферу, основну увагу звертають на поведінку, здатність до самостійної цілеспрямованої діяльності. У хворих із рухово-вольовими розладами мимовільна активність різко порушена (не може себе обслуговувати, виявляє негативізм тощо). Потрібно з'ясувати у хворого, а також у людей, які його оточують, чи немає в нього патологічних потягів і чи не справляє він дії, зумовлені інстинктами (статевим, харчовим і самозбереження). Неодмінно потрібно розпитати про суїцидальні думки та дії, і не лише сьогодні, а й у минулому.

Для вивчення психічного стану проводять також експериментально-психологічне дослідження за допомогою відповідних методик.

Потрібно враховувати, що хворий підсвідомо або свідомо, керуючись різними мотивами, може не розкривати або перекручено відтворювати прояви своєї недуги, займати негативістську або конформістську позицію, заперечувати все або в усьому погоджуватися з лікарем. Тому під час обстеження хворого важливо адекватно оцінити його стан (симуляція, аггравація або дисимуляція психічних розладів).

Аггравацію, як і симуляцію, спостерігають більш часто під час проведення судово-психіатричної, військової та трудової експертиз. Вона характеризується перебільшенням хворим власних порушень. Оскільки правдоподібно імітувати клінічну картину психічного захворювання практично неможливо, цю симуляцію спеціаліст легко розпізнає.

Найчастіше психіатри стикаються з дисимуляцією, коли хворий намагається приховати психічні порушення (маячні ідеї, суїцидальні думки тощо) й вигадує пояснення своїх дій і висловлювань. Такі пацієнти, якщо їх достроково виписати зі стаціонару, можуть бути небезпечними для оточення або для себе. У цьому разі, як і для розпізнавання симуляції й аггравації, потрібно порівняти висловлювання хворого з його поведінкою в стаціонарі (динамічне спостерігання).

У діагностиці психічних захворювань значну роль відіграє дослідження соматичного та неврологічного стану. Виявлені соматичні, неврологічні симптоми, змінені показники лабораторних

досліджень можуть мати вирішальне значення в розпізнаванні причини психічних розладів (пухлина головного мозку, нейросифіліс, СНІД тощо). В інших випадках соматоневрологічні розлади (тахікардія, артеріальна гіпертензія, анорексія) є одним із проявів психічного захворювання (невроз, маніакально-депресивний психоз та ін.).

Щодо дослідження соматичного та неврологічного стану, то тут діють ті самі схеми, що і в терапії та неврології. Соматичні зміни психічно-хворих мають певні особливості. На тілі недужого можна помітити сліди від ушкодження (крововиливи, садна, рубці від опіків, порізів, ін'єкцій, странгуляційні борозни на шиї тощо). Їх потрібно детально описати в історії хвороби. Якщо в стаціонар приймають людину, особу якої не встановлено, то описують її основні прикмети: зріст, будову тіла, колір очей і волосся, приблизний вік, родимі плями, татуювання, рубці на тілі, фізичні вади. Особливо ретельно потрібно обстежити хворих, які не здатні висловити жодних скарг.

Під час дослідження неврологічного статусу важливо помітити так звану мікросимптоматику (асиметрію лицевої іннервації, сухожилкових рефлексів тощо), що може бути наслідком резидуального органічного (післятравматичного) ураження головного мозку.

Якщо через надмірне збудження або опір обстежити хворого не вдається, це варто зазначити в історії хвороби.

Список використаних джерел

1. Білецька Г. А. Судова медицина та судова психіатрія : підручник. Харків : Право, 2018. 376 с.

2. Ващук О. П. Тактика використання невербальної інформації в кримінальному провадженні : монографія. Одеса : Вид-во дім «Гельветика», 2017. 392 с.

3. Галаган В. І., Яковенко М. О. Особливості методики розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років : монографія. Луганськ, 2013. 256 с.

4. Демидова Є. Є. Тактика допиту обізнаних осіб : монографія. Харків : Апостиль, 2013. 250 с.

5. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостиль, 2012.

6. Інформаційний збірник з питань правових та організаційних основ судово-експертної діяльності. Одеса, 2015. 228 с.

7. Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 503 с.

8. Криміналістика : підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2017. 556 с.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Одіссея, 2013. 1104 с.

10. Криміналістика : підручник / кол. авт. : Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А., Шевчук В. М. та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре, 2016. 464 с.

11. Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 3-те вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре, 2011. 736 с.

12. Цимабал П. В., Мельник П. В., Данкович Н. О. Профілактика правопорушень (Кримінологічні та експертно-криміналістичні аспекти) : монографія. Ірпінь, 2011. 170 с.

13. Кримінальний процес у схемах : навчальний посібник / Цимбал П. В., Барабаш Т. М., Данченко Т. В., Мілевський О. П. Ірпінь, 2002. 167 с.

14. Цимбал П. В., Данченко Т. В., Барабаш Т. Н. Кримінальний процес України : навчальний посібник. Ірпінь, 2007. 340 с.

15. Цимбал П. В., Гарбовський Л. А., Сизоненко А. М. Кримінальний процес України : навчальний посібник. Ірпінь, 2015. 428 с.

16. Енциклопедія судової експертизи / Цимбал П. В., Бахін В. П., Клименко Н. І., Бутко Т. В. Ірпінь, 2013. 184 с.

17. Цимбал П. В., Бахін В. П., Гора І. В. Криміналістика. Курс лекцій. Частина 1. Ірпінь, 2002. 355 с.

18. Цимбал П. В., Бахін В. П. Роль криміналістики в підготовці фахівців у боротьбі з кримінальними правопорушеннями. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. Ірпінь, 2017. Вип. 2–3 (6–7). С. 205–211.

19. Цимбал П. В., Омельчук Л. В. Перспективи удосконалення інституту судової експертизи у кримінальному процесуальному законодавстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1 (5). С. 75–81.

20. Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 481 с.

21. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. 4-те вид., переробл. і доповн. Харків : Одіссей, 2013. 232 с.

22. Шевчук В. М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації : монографія. Харків, 2013. 440 с.

Навчальне видання

Цимбал Петро Васильович, Антонюк Анастасія Борисівна,
Кузьменко Олена Валеріївна, Омельчук Любов Василівна,
Тимошенко Ольга Анатоліївна

Судово-експертна діяльність в Україні (у питаннях та відповідях)

Навчальний посібник

Відповідальний редактор *М. М. Грабарчук*

Форматування та
комп'ютерна верстка *Д. П. Завальніцька*

Здано до друку 25.03.2024. Формат 60×84/14
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Ум. друк. арк. 10.86
Наклад 300 прим. Замовлення № 71

Підготовлено до друку видавничим відділом
Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»
03115, бульвар Академіка Вернадського, 16-В, м. Київ, Україна

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 8060 від 06.02.2024*